

MEMORIA SAECULORUM HUNGARIAE

Szerkeszti

V. KOVÁCS SÁNDOR

5.

1. KÖZÉPKORI KÜTFŐINK KRITIKUS KÉRDÉSEI
2. JANUS PANNONIUS
3. A RÉGI MAGYAR VERS
4. ESZMETÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL

IRODALOM ÉS IDEOLÓGIA A 16–17. SZÁZADBAN

SZERKESZTETTE

VARJAS BÉLA

Kolozsvárosi Könyvtár

S. Ferenc könyvtár
1984

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1987

KÉSZÜLT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK GONDOZÁSÁBAN

ISBN 963 05 3609 9

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987

Printed in Hungary

TARTALOM

Varjas Béla: Előszó	7
Pirnát Antal: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig	9
Bitskey István: História, emlékirat, önvallomás	61
Varjas Béla: Tinódi politikai pártállása	91
Kulcsár Péter: A történetíró Heltai	113
Barlay Ö. Szabolcs: Egy humanista politikus pályakezdése — Berzeviczy Márton ..	135
Dán Róbert: „Ismeretlen” szombatos ideológia a 16—17. századi Erdélyben	151
Nagy László: Ki volt a szerzője a szabadságért fegyvert fogott magyar rendek Európához intézett kiáltványának?	175
Uray Piroska: Az irénizmus Magyarországon a 16—17. század fordulóján	187
Heltai János: Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben	209
Imre Mihály: Szenci Molnár Albert „Idea Christianorum”-a	231
Vásárhelyi Judit: Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés	253
Somlyói Tóth Tibor: Erdélyi királytükör (Pataki Füsüs János: Királyoknak tüköre) ..	275
Szőnyi György Endre: Ideológia és stíluseszmeny Prágai András prózájában	295
Hargittay Emil—Varga Ágnes: A hitvitáktól a gyakorlati politikáig (Pázmány Péter politikai pályájának alakulása)	311
Klaniczay Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben	337
Kathona Géza: Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban	401
Névmutató (<i>Varjas Béláné</i>)	427

- ⁶ Saját történetére vonatkozóan lásd az intézmény honlapjait török és angol nyelven (eltérő tartalommal): <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/default.asp> és <http://www.diyamet.gov.tr/english/default.asp>
- ⁷ Shankland, 1999: 28–31. o.
- ⁸ Mindkettő – a Vallási Ügyek Elnöksége és a Vallási Alapítványok Igazgatósága – az oszmán kori Saría és Vallási Alapítványok Minisztériuma (Şeriyye ve Evkaf Vekaleti) megszűntével jött létre.
- ⁹ Honlapja: www.vgm.gov.tr; csak török nyelven.
- ¹⁰ Hivatalosnak tekinthető adatok: F. DüNDAR, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar* (Kisebbségek a törökországi népszámlálásban), Isztambul, 2000. E szerint: 50 000 örmény, 27 000 zsidó és 3 000 görög él Törökországban.
- ¹¹ Az adatok forrásai: <http://www.minorityrights.org/?lid=676> és <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90204.htm>
- ¹² A pogrom háttéréről bővebben lásd: Flesch István: A Török Köztársaság története, 2007, 70–71. o.
- ¹³ Részletesen lásd: <http://www.ec-patr.org/mones/chalki/english.htm>
- ¹⁴ További részletek a <http://www.patriarchatus.hu> honlapon.
- ¹⁵ Isztambulban négy templommal rendelkeznek.
- ¹⁶ Öt örmény temető van Isztambulban.
- ¹⁷ <http://www.aina.org/articles/amitaatt.htm>
- ¹⁸ <http://www.turkishdailynews.com.tr/article.php?newsid=60485> (Iraqi Catholic Asylum Seekers in Turkey Suffer Neglect and Poverty, 2006. dec. 4.)
- ¹⁹ http://www.csi-magyarorszag.hu/torokorszag_csi_segely.php
- ²⁰ <http://www.aina.org/articles/turkish.htm> (Jan Pacal, What Happened to the Turkish Assyrians, Turkish Daily News, 1996. aug. 29.)
- ²¹ <http://www.turkishdailynews.com.tr/article.php?newsid=70134>
- ²² Az adat csalóka, mert a statisztikák ide sorolják valamennyi, a pápát elismerő felekezetet, melyek közül néhányról már esett szó (pl. szír és örmény katolikusok).
- ²³ Statisztikai adat: <http://www.catholic-hierarchy.org/country/sc1.html> honlapon található, Törökország a 137. sorban van feltüntetve.
- ²⁴ <http://www.oecumene.radiovicana.org/ung/Articolo.asp?c=105938>
- ²⁵ http://www.magyarokurir.hu/?m_op=view&id=20001 és <http://www.catholicnews.com/data/stories/cns/0703717.htm>
- ²⁶ Orhan Pamukon kívül még számos író és újságíró felemelte a szavát, de ezeknek kisebb nemzetközi visszhangjuk volt. http://www.bbc.co.uk/hungarian/news/story/2005/12/printable/051216_pamuk.shtml

BALÁZS MIHÁLY

Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról

A János Zsigmond valláspolitikáról szóló írások tónusát szinte a mai napig az a végletes megosztottság jellemzi, amely már két jelentékeny kortársa csaknem egy időben írott soraiban is megragadható. Ezek közül jóval ismertebb az a kíméletlen kegyetlenség, amellyel Forgách Ferenc vesz búcsút a szerinte a nagy Mátyás király halálában is bűnös, s ezért az isteni harag által joggal kipusztított nemzetség utolsó tagjától. Forgách a kéjhajhászó anya, valamint Csáky Mihály, Bekes Gáspár és Giorgio Biantara bűneit sorjázván a következő részleteket tartotta föltétlen megörökítésre méltónak: „Így aztán gyerekek, majd hitvány lengyel emberek társaságában nevelkedett fel, és élete végéig olyan maradt. Ilyen tanítók mellett főleg a könnyelműséget, tudatlanságot és részegeskedést szívta magába, oly annyira, hogy nála borosabb ember aligha akadt. [...] Így aztán agyát úgy tönkretette, hogy emlékezőtehetsége alig volt, ítélő- és beszédképessége pedig mint amilyen a gyermeké, egyetlen tagja sem volt ép és egészséges. Halála napjáig harmincszor vett erőt rajta a kólíka és az epilepszia, kétszer bénult meg a karja. Homloka keskeny volt, a szeme apró, lábszára sovány, vöröses szakálla olyan ritka, hogy szinte a szálakat is meg lehetett számolni, arca szomorú, társalogni csak környezetének tagjaival szeretett. [...] Három világra szóló gazember uralkodott rajta [...]. A minden istenfélelmtől elrugaszkodott emberek nevelték így, hogy annál könnyebben megnyerhessék az arianizmusnak, ezért nem beszéltek soha az evangéliumról, soha a szentségekről. A szentségeket így még betegségében sem, de korábban anyja halála óta sem vette fel soha, ezeknek az embereknek a társaságában az istenfélelem és a vallás teljességgel kihalt.”¹

A másik szólamot az a Jacobus Palaeologus képviselheti, aki a szentháromság-tani viták megoldását elképzeltő fantasztikus művében a bálványimádás eltörlésében érdemeket szerzett ószövetségi Jósias király (2Krn 23–24) újbóli megtestesüléseként jeleníti meg az uralkodót, sőt a világalaha élt összes teológusának helyet adó, csodálatos részletekkel ábrázolt várost is róla nevezi el Janopolisnak. De akkor sem szűnik meg méltatni, ha fikciós leleményekben kevésbé gazdag másik művében annak bizonyosságául idézi fel alakját, hogy a mindenkori uralkodóknak meghatározó

szerepük van korszakuk vallási viszonyainak alakításában. A Palaeologus szócsövének tekinthető Pastor ennek során így beszél: „Ki tagadhatná, hogy Erdélyben világlott fel az igazság a személyében egy Istenről. De ez sem történt volna meg, ha Isten nem ad nekünk egy lelkületében Frigyes fejedelemhez fogható, számunkra biztonságos vendéglátással szolgáló embert, név szerint II. Jánost, Magyarország választott királyát, s ha ő Zsigmond császárként viszonyult volna hozzánk, vagy az előző korok a maguk uralkodóihoz hasonlatossá formálták volna, magunk is sötétben maradtunk volna, másfelől pedig ha megfordítva történt volna, akkor e nagyszerű fényességgel már a korábbi századok ékeskedhettek volna.”²

Számos hasonló hangvételű nyilatkozatot idézhetnénk a későbbi évszázadokból, s persze roppant érdekes lenne kimutatni, hogy miként gazdálkodnak a szidalmazók vagy dicsőítők a nem sokkal halála után kialakult érvkészlettel, ám tanulságosabbnak látszik, ha arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezek a summázó jellemzések még a szokásosnál is nagyobb mértékben *változatlan*nak és szinte *mozdulatlan*nak ábrázolják János Zsigmondot, s a vallási nézeteit változások sorozatában bemutató szemlélet nem csupán a népszerűbb összefoglalásokból hiányzik, hanem még a szakszerűbb munkákból is. A felekezeti elfogultágtól tartózkodó újabb megnyilatkozások uralkodó tendenciáját is jól jellemzi az, amit Sebestyén Mihály füzetecskéjében olvashatunk: „János Zsigmond gondos humanista és katolikus nevelést kap Lengyelországban, korábban viszont a fejedelmi orvos, a szentháromságot tagadó Blandrata György volt tanítója. E kétféle hatásnak köszönhetően az ifjú király egész életére nyitott marad a hitújítás iránt, és Dávid Ferenc hatására végül is az antitrinitárius irányzat nyeri el rokonszenvét.”³ Elsőprő erejű tehát a hagyományban az a tendencia, hogy a többnyire persze negatívan értékelt és az antitrinitarizmus elfogadásában kicsúcsosodó teológiai érdeklődést minél korábbról datálják; s ennek az igyekezetnek talán legszélesebb körben ható mozzanata az volt, amikor a báró Henter Antal által az úgynevezett hargitai csata emlékhelyén felállított, majd később a csíksomlyói kegytemplom homlokzatára került emléktáblára rávésték, hogy készült „emlékezetére azon győzelemnek, melyet 1559-ben pünköszt szombatján ezen a helyen nyert ifjabb János Zsigmond király hada ellen az a sz. hitét védő székely nép”.⁴ A hagyomány erejével magyarázható, hogy a fejedelem uralkodásának mérlegelése során még a legfrissebb történeti összefoglalásokban is kiemelkedő helyen szerepel kivételes teológiai érdeklődése, amelyet az Erdélyben lezajlott egészen rendkívüli vallási forrongás egyik okaként kezelnek. „János Zsigmond életének egyik ugyancsak kényes kérdése vallási elkötelezettsége” – írja Oborni Teréz, majd bírálja az alábbiakban még említendő Gromo kapitányt, aki jelentéseiben és leveleiben arról beszélt, hogy „az uralkodó csak szükségből hagyta el a katolikus hitet, mert követni akarta az országában e téren zajló változásokat”. Ennek mintegy ellentételezésképpen megállapítja azt is, hogy a fejedelem 1562-ben lett protestáns.⁵ Hasonlóan fogalmaz Pálffy Géza, aki a 16. századi fejedelmi udvar kultúrátámogató szerepéről általában szólván hangsúlyozza: „Szapolyai fia – reneszánsz udvara kiépítése mellett – kitűnt a protestantizmus támogatásával is. Ez alapvető szerepet játszott abban, hogy – a királysághoz hasonlóan – a 16. században Erdély is vallást váltott, sőt itt a radikálisabb áramlatok is pártfogásra találtak.”⁶

Az alábbiakban Horn Ildikó⁷ megközelítéséhez kapcsolódva a fenti kép módosítására teszünk javaslatot. Terjedelmi okokból, továbbá újabb források és mondandó híján nem foglalkozunk az életút egészével, hanem kizárólag ott kezdjük el a vizsgálódást, amikor János Zsigmond anyjával, Izabella királynéval mintegy öt esztendei kényszerű távollét után visszatér Erdélybe. Aligha tévedünk, ha gondolatmenetünk kiindulópontjaként leszögezzük: a felekezeti hovatartozást és a követendő valláspolitikát illetően több fényévnyi távolság van a visszatérő királyné és gyermeke, továbbá leghűségesebb hívük, a visszahozatalukban is hatalmas érdemeket szerzett Petrovics Péter között. Emlékeztetnék itt arra, hogy Petrovics Péter helytartó – bizonyára hosszabb távú politikai elképzeléseivel is összefüggésben – nem egyszerűen a reformáció támogatója volt, hanem programosan olyan prédikátorokat fogadott fel maga mellé, akik eltérő dogmatikai elképzeléseket vallottak ugyan, de egyikek voltak abban, hogy semmiféle visszautat vagy kompromisszumot meg nem engedve, radikálisan és véglegesen szakítottak a katolicizmus egész intézmény- és dogmatikai rendszerével. A részletes dogmatikai elemzést mellőzve is leszögezhetjük, hogy az a Francesco Stancaró, aki egészen Petrovics haláláig több offenzívában is igyekezett meggyőzni igazáról az erdélyi gyülekezeteket, nem csupán azzal a nézetével keltett feltűnést, hogy Krisztus csak emberi természete szerint lehet közvetítő Isten és ember között, hanem a szertartások elszánt megtisztításával és leegyszerűsítésével is. A vele határozottan szembeszálló Dávid Ferenc tehát egyáltalán nem túlzott, amikor a *Dialysis scripti Francisci Stancari* című művében felemlgette, hogy Németországban, Lengyelországban és Magyarországon is heves viták kísérték fellépését. Dávid nyilvánvalóan célzatosan kitért itt a Bártfán lezajlott vitára, ahol Stancaró meg sem hallgatta a híres és érdemes Leonard Stöckelt és társát, továbbá az 1555 tavaszán Mansfeldben történetekre, ahol hasonlóan cselekedett. A magyar egyháztörténeti szakirodalomban jóval ismertebb Kálmáncsehi esetében nem is kell részletesen bemutatnunk, hogy ő nem egyszerűen Zwingli úrvacsoratanának volt a követője, hanem a templomok megtisztításának szigorú és következetes harcosaként lépett fel, akinél az evangéliumi egyszerűség követésének jelszava az egyházszervezeti és szertartási rend gyökeres átalakulásával párosult. Könnyen belátható, hogy a vallási élet egészének ilyen radikális, a hagyományokkal kíméletlenül szakító átrendezési kísérlete jól összhangba hozható a látszólag egy olyan politikai elképzeléssel, amelyben a középkori Magyarország keleti területein létrejövő politikai alakulat önálló entitásának kiépülését nem korlátoznák az ország egyéb területeivel közös tradíciók. Petrovics egy ilyen koncepció jegyében küldte ki vagy vitte magával prédikátorait a keleti országrész nagy centrumaiba Izabella és János Zsigmond visszaérkezése előtt is, s ennek érvényesítésére törekedett egészen haláláig.

Bár forrásaink nem szólnak arról, hogy e tekintetben drámai összeütközés lett volna a királyné és a helytartó között, időnként megragadhatóvá válik a hatalmas különbség. Alaposabb tanulmányozásra méltónak látszik például néhány Veress Endre által hivatkozott dokumentum. Egyfelől Izabella királynénak a lengyel követ számára adott válasza, amely a Staatsarchiv Polonica anyagában található, s amelyben arról beszél, hogy a templom rongálása az ő és a fia tudtán kívül történt, mert ők rendíthetetlen hívei az egyháznak; másfelől egy olyan levél, amelyet János Zsigmond írt 1557 janu-

árjában a töröknek, s amelyben arra panaszkodik, hogy Petrovics és Kendy Ferenc megtisztította a gyulafehérvári templomot a katolikus kegytárgyaktól.⁸ De ha e konfliktusok tompítottan is jelentkeztek, egészen nyilvánvaló, hogy Izabella a hatalmat kezébe véve félretolta Petrovicsék fent említett koncepcióját. Az 1557 júniusában Tordán megtartott országgyűlés nem olyan határozatot hozott, amely Petrovics radikális embereinek kedvezett volna. Azt mondotta ki, hogy egyformán szabadságot ad a régi és az új hit követőinek, s kifejezetten a megegyezés és nem a radikális szakítás és elkülönülés irányába ösztönzött azzal, hogy elrendelte: „azon kegyes és istenfélő papok a nemesség közül választandó kitűnő férfiakkal az igaz tudományról hitvitát tartsanak, s a vallásban lévő egyenetlenséget és különbözést szüntessék meg”.⁹ Mint Péter Katalin¹⁰ több tanulmányában is meggyőzően kimutatta, hosszabb távon még ennél is nagyobb jelentőségű volt, hogy ezen az országgyűlésen mind a százszokkal egyetértő magyar egyházak, mind a továbbiak a királynő és fia védelme és *patronátusa* alá kérték magukat, és visszaállították a papokat és az egyházakat megillető tizedet és a további jövedelmet. A radikálisok által támadott egyházi intézmények védelme tehát páratlan és invenciózus módon a konsolidált egyházak fölötti *patronátus* kiépülésével párosult. Ez az erdélyi valláspolitikát hosszabb távon is meghatározó intézkedés Izabella esetében összekapcsolódott a régi hit melletti állhatatos kitarással, s ez nyilvánvalóan hatással volt fiának lépéseire is.

Az egyháztörténeti szakirodalomban jobbra feldolgozott részletek aprólékos felidézése nélkül csupán arra emlékeztetnék, hogy a valláspolitikában a királyné halála sem hozott semmiféle változást. Egészen pontosan nem tudjuk megmondani, milyen tényezők hatottak e változatlanság mellett. Szerepet játszott az ősi hithez való ragaszkodásra nevelő Novicampianus is, akinek műveit – mint legutóbb erre Szelestei Nagy László¹¹ figyelmeztetett – nem tanulmányozták még alaposabban. Itt csak jelezzük, hogy különösen a katolikus egyház védelmében írott munkája¹² látszik fontosnak. Ez figyelemre méltó címertani szempontból is, hiszen a Nicolo Nelli rézmetszetes portréján láthatóhoz hasonlóan a négyelt címerpajzsban itt is csak a családi jelvények tűnnek fel, a növekvő farkas és az ágaskodó egyszarvú, továbbá a Sforzák kígyója és a lengyel sas.¹³ A címerhez írott verszet¹⁴ arról beszél, hogy a csillagok tanúsága szerint béke köszönt majd az országra, s nem válik a farkasok martalékává. Igen érdekes Szelestei N. László adata: a 16. század végén egy váradi katolikus, Györgyfalvi György egy példányba beleírta a vers paródiáját is, amely éppen ellenkezőleg a jeles nemzetség méltatlan sarjaként festi le az eretnek uralkodót.¹⁵ Novicampianus ajánlása roppant érdekesen szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy Petrovics Péter meghívására tartózkodik az országban, de a leginkább figyelemre méltó az, hogy a mű első része egy eruditus, s természetesen mélyen tradicionális elméletet vázol fel a spirituális és a világi hatalom viszonyáról, s az előbbi elsőbbségét hangoztató téziseit a Tripartitumból vett idézetekkel igyekszik alátámasztani. Joggal feltételezhető az is, hogy a római egyház melletti kitarásban szerepet kaptak a legszélesebb értelemben vett politikai megfontolások is.¹⁶ Az bizonyos, hogy eminens politikai érdekek szóltak amellet, hogy a katolikus hithez való tartozás, illetőleg az elismert felekezetek feletti patronátus együttese fémjeljeze a valláspolitikát. A folyamatosan változó politikai helyzetben ez adta

a legnagyobb mozgásteret a középkori Magyarország Erdélyen kívüli területeinek irányába, és ez látszott a legracionálisabbnak a nemzetközi politikában is. Ne feledjük, hogy a trentói zsinat bezárása előtti időszakban vagyunk, tehát még volt valamelyest remény arra is, hogy a Habsburg-ház kelet-közép-európai ága által támogatott reformjavaslatokat fogadják el. Így aztán – bár árnyalatnyi változások megfigyelhetők – jó néhány esztendőre a fenti kettősséggel lehet jellemezni az ifjú király valláspolitikáját.

Mivel a szakirodalomban nagy a kísértés arra, hogy az uralkodónak a radikálisabb protestáns irányzatok iránti vonzódását minél korábbról eredeztessék, határozottan le kell szögeznünk, hogy az 1560-as évek elején ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg. Lehetséges ugyan, hogy Pirnát Antalnak¹⁷ nem volt igaza, amikor direkt összefüggést teremtett Jacobus Heraclides és Łaski Albert Moldvából induló, Havasalföldet, majd Balassa Menyhárt árulása következtében Erdélyt is felölelő nagyszabású politikai tervei és az antitrinitárius nézetekkel a Tiszántúlon fellépő Arany Tamás tevékenysége között, de annyi bizonyos, hogy Heraclides kísérlete nem teremtett rokonszenvet János Zsigmondban és környezetében a lutheranizmuson túlmutató heterodox törekvések irányt. Ne feledjük, ha Arany Tamás esetében nem is bizonyíthatók ezek a politikai kapcsolatok, tény, hogy Heraclides környezetében ott voltak azok az anabaptisztikus vagy antitrinitárius eszmékkel rokonszenvező vallásújítók is, akiknek egyik legjelentősebb centruma Bazel volt, ahol Heraclides titkárának, Orazio Curionének az édesapja, Celio Secundo Curione fejtett ki közismerten nagyon sokoldalú tevékenységet.

Az ifjú uralkodó első éveiben folytatódik tehát az az Izabella alatti valláspolitikai, amely egyfelől a régi hit melletti kitartást jelentette, másfelől eleget tett a patrónusi szerepkörnek a katolicizmushoz legközelebb álló lutheránus vagy az evangéliumi üzenet újrafelfedezésének örvendező, felekezetiileg még be nem sorolható tendenciák esetében, ugyanakkor megpróbált gátat szabni az ezen túlmutató áramlatok elterjedése elé.

E folytonosság illusztrációjára érdemes további két epizódot felidézni. Az alább még említendő Michael Siegler szász történetíró őrizte meg számunkra Francesco Stanca-
ro erdélyi tevékenységének talán utolsó dokumentumát, azt a levelet, amelyet 1558. február 5-én fogalmazott meg. Ebben prófétai szavakkal emlékezteti a királynét arra, hogy a hamis próféták, azaz az evangélikusok (köztük Dávid Ferenc) megrontják az igaz tudományt, s ótestamentumi dörgedelmekkel szólítja fel a címzettet, hogy kényszerítse ellenfeleit az általa kezdeményezett zsinaton való megjelenésre, hogy ott azután tanaikat elítélhessék, hirdetőiket pedig a legszigorúbban megbüntethessék.¹⁸ Dávid Ferenc erre írott válaszirata nem csupán azért figyelemreméltó mű,¹⁹ mert minden eddiginél szakszerűbben foglalkozik Stanca-
ro tanaival, hanem verses ajánlása miatt is, amely bepillantást enged abba, hogy miképpen fogták fel az országgyűlésen is elismert protestáns alattvalók az 1557-ben körvonalazódott patrónusi szerepet. A vers címzettje már egyedül a jövő embere, azaz János Zsigmond, Magyarország megválasztott királya. A szöveg előbb arról beszél, hogy Isten a fejedelmeket rendelte arra, hogy megvédjék az országot az ellenség kardjától, majd az Apostolok cselekedeteinek 27. fejezetében leírtakra utalva arról szól, hogy amint annak idején Pál apostol végett Isten

megkímélte a hajótörést szenvedetteket attól, hogy a tengerbe vesszenek, ugyanúgy megmenti a hazát is, amennyiben lakosai között lesznek Istennek hívei (*membra Dei*). Ezt követően istenek gyanánt méltatja immár a királyt és a királynőt is, akik templomokat építenek az Istennek, s támogatják a múzsák szolgáit. Az ő jóvoltukból ragyog fel az Isten igéjének fénye, amelynél mindenki félelem nélkül járhat. A befejező részben Dávid immár csak az ifjú királyt szólítja fel arra, hogy Isten seregének legyen atyja és őrizője (*pater et custos*). Ezt követően azzal ajánlja az uralkodó kegyeibe a könyvet, hogy nem kisebb tett az igaz tan megvédelmzése, mint vad ütközetben diadal-maskodni a géták, azaz a németek felett. Így legyen tehát Krisztus igaz úton járó felkentjeként az ifjú uralkodó is rettegett az ellenség számára.

Az ekkor már nyilvánvalóan evangélikus Dávid Ferenc tehát úgy látja célszerűnek megszólítani a patrónust, hogy a tanbéli viták mibenlétét csak jelezve, a régi egyház szertartásait éppen csak egy utalás erejéig felemlítve (Isten inkább templomokra, mint tömjénre vágyik) a protestáns üzenetet (az igazak végett tartja meg Isten a hazát) a régi nyelven, a kegyesség és a múzsák támogatásának együttes szerepeltetésével fogalmazza meg.

A reformáció radikálisabb törekvéseit visszafogó szerep még erőteljesebben tapintható ki a jóval ismertebb második epizód esetében. Ismeretes, hogy az 1550-es évek végére kiéleződtek az úrvacsoraviták, s hogy ennek során napirendre került a külföldi akadémiák és szaktekintélyek véleményének megkérdezése. Az egyháztörténeti szakirodalom bőségesen hasznosította azokat a nyomtatásban is megjelent iratokat, amelyek a lipcsei és rostocki egyetemről küldtek János Zsigmondnak.²⁰ Az eljárás lebonyolításából, a megkérdezettek megválasztásából azonban egészen nyilvánvaló, hogy János Zsigmond és tanácsadói csak azokat az intézményeket keresték meg, amelyek a legkisebb megingás nélkül, rendíthetetlenül kitartottak Luther Márton úrvacsorataná mellett. Ugyanakkor az eddiginél nagyobb figyelmet érdemelne, hogy János Zsigmond megválasztott magyar király véleménykérő levele egyáltalán nem tekinthető a vitákat tárgyszerűen ismertető dokumentumnak.²¹ Az *unitas* és a *concordia* fontosságáról és egy zsinat összehívásának szükségességéről beszél ugyan, ám az egyik oldal melletti elkötelezettségét nyíltan elárulva a hitviták nyelvén folytatja: sokak lelkét nyugtalansággal tölti el az, hogy az átkozott szakramentárius tanok napról napra nagyobb mértékben szüremkednek be az országba. Nem csupán országgyűlési határozattal próbálta tehát a fiatal uralkodó megállítani a helvét típusú úrvacsoratanok elterjedését.

Ezek a mozzanatok talán meggyőzően példázzák: teljességgel megalapozatlan János Zsigmond átlagon felüli teológiai érdeklődésével és érzékenységével magyarázni az erdélyi reformáció túllendülését a lutheránus kereteken.

Természetesen egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy egyre inkább protestánsná váló országában meddig tudott kitartani katolicizmusa mellett, s ami talán még fontosabb, hogy milyen időponttól kezdődően figyelhető meg változás a fentiekben körvonalazott valláspolitikában is. A kérdés nagyon gondos tanulmányozást igényel, hiszen ha el is tekintünk az olyan népszerű, katolikus hitvédelmi indulat fűtötte megnyilatkozásoktól, amelyek már 1559-ben megvédetik a székelyek ősi katolikus hitét az egyszerre eretnek és zsarnokoskodó uralkodótól, az elmúlt másfél évszázad egyháztörténeti dolgozatai-

ban még akkor is gazdag évszámajánlatot találunk. Felekezeti hovatartozásuktól vagy koncepciójuktól függően csúsztatják a szerzők előre vagy hátra az egyes eseményeket, így aztán 1562, 1563 vagy éppen 1564 egyaránt szerepel a szakirodalomban. Le kell tehát szögeznünk: semmi sem szól amellett, hogy valláspolitikai megfontolásokból hívta volna be János Zsigmond Biandratát, hiszen 1562. február 21-én írott levelében maga a fejedelem megmondja, hogy invitálta az olasz orvost már 1559-ben, majd 1560-ban is, s így természetesen az sem igazolható, hogy már „1563-ban Biandrata befolyására elhagyta ősei hitét, s lutheránussá lett”.²²

A legcélszerűbbnek az látszik, hogy az eddiginél jóval alaposabban faggassuk az ellenérdekelteket, annak a Gromo kapitánynak a kijelentését, aki 1564 áprilisában Velencéből érkezve állt a fejedelem szolgálatába, aki ebben az időszakban több levelet írt megbízóinak, s aki később részletes feljegyzést is megfogalmazott Erdély állapotáról. Ő először 1564 decemberében arra vázol fel elképzelést, hogy miképpen lehetne a királyt visszatéríteni a katolikus hitre, s azt is közli, hogy az uralkodó 1564 áprilisában hagyta el azt. Az eseményekre visszatekintő *Compendium*ban már jóval erősebben tör fel az apologetikus szándék, de ha a fejedelem lelki szomorúságáról és meghasonlottságáról írottaktól eltekintünk, s a konkrétabb információkat más forrásokkal is szembesítjük, akkor az rajzolódik ki, hogy az ősök hitének megtagadása valóban 1564 tavaszán történhetett, ám lutheranizmusra hajlását nem követte azonnal tett, s János Zsigmond csak 1565 áprilisában szüntette be a miséket, és távolította el a káptalant Gyulaférvárról. Erre az időszakra vonatkoztatható tehát a *Compendium* később legendássá vált azon megjegyzése, hogy az uralkodó a szobájából hallgatta a katolikus miséket. A kronológiába jól beilleszthetőnek tűnik az is, amit a továbbiakban olvashatunk: „És amikor '65-ben második alkalommal indult, hogy kiűzze királyságából Schwendit, a császár tábornokát, aki nagy csapattal érkezett elpusztítására, alig ért a király Kolozsvárra, az országgyűlés máris elkészült, és Isten ezen lázadói először titkos parancsokat hoztak, elűzték a papokat és eltávolították az összes oltárt, szobrot és ábrázolást, és a földre hajgálták őket. És e gaztettek közepette néhány csodálatosan készített régi oltárt feldaraboltak és elégettek két igen szép orgonával egyetemben. És csak három, finom márványból faragott síremlék maradt épen, az egyik Hunyadié, a másik Szapolyai Jánosé, a mostani király apjáié, aztán Fráter György bíborosé és Izabella királyné egyszerű ravatala a templom legsötétebb részében.”²³ Az 1565. január 22-i országgyűlés valóban hadfelkelést rendelt el, majd az uralkodó valóban Kolozsvárra ment, s innen hatalmazta fel március 7-én Niezowskit és Báthory Istvánt a béketárgyalások megkezdésére. Beilleszthetőnek látszik tehát az események menetébe az is, amit Gromo a folytatásról mond: „De mindez rosszul sült el, mutatja először is a tilalom, melyet egy hónappal előbb hoztak Váradon, ami miatt egészen mostanáig a katolikus tisztségviselők talpon vannak, meg az alázatos levelek: nemcsak a legáldottabb egyházfőnek, IV. Piusnak, hanem a jeles és főtisztelendő Morone, Borromeo és Vercelli bíborosoknak.”²⁴ Ez utóbbi levelek nem maradtak ránk, de az eddig követett roppant körülményes és óvatos valláspolitikával összhangban lenne, hogy – természetesen akár csak pőre politikai megfontolásokból is – a kapcsolatok fenntartására törekedjék Rómával. Példaként idézhetjük itt, hogy még a kialakulóban lévő velencei kapcsolatokban is

nagyon óvatosan kellett kezelni a vallás dolgát. Andrea Morosini egy feljegyzéséből tudunk ugyanis arról, hogy Velencét is elérte az a Bécsből vezényelt propaganda, amely azt hirdette, hogy János Zsigmond a kereszténység ellenségévé vált. A feljegyzés szerint az uralkodó a Biandrata baráti köréhez tartozó, Krakkóban élő üzletembert, Prospero Provanát küldte a dózse kormányához. A dokumentumot kivonatoló Jászay Magda szerint a követ hangsúlyozta megbízója „hithűségét és békevágyát, és Velencét a pápával és a francia királlyal együtt közvetítésre kérte fel Miksánál”.²⁵

Úgy gondolom, a Gromónál olvashatóknál korábbi konvertálást dokumentumok egész sorával zárhatjuk ki. Hadd emlékeztessünk arra, hogy 1563-ban a Ferdinánd megbízottaival folytatott tárgyalásokon János Zsigmond katolicizmusával kapcsolatban semmifajta kétely nem merült fel a bécsi udvarban. A magyar tanácsosok 1563 júliusában úgy nyilatkoznak, hogy a vallás ügyében Erdélyből érkezett javaslatok elfogadhatóak, az erdélyi oldalról pedig nem merült fel kifogás azon kitétel ellenében, hogy a Habsburg-ház valamely leánytagjával kötendő házasság okán János Zsigmondnak állhatatosan ki kell tartania a katolikus hitben, hozzá kell járulnia ahhoz, hogy felesége is megmaradhasson abban, gyermekeiket katolikusnak kell nevelnie, és amennyire lehetséges, törekednie kell arra, hogy alattvalói katolikusok legyenek.²⁶

A Gromónál olvashatókat alátámasztják más források is. Szikszai Fabricius Balázs a kolozsvári iskola nevében dicsőítő költeményt írt az 1564. évi hadisikerek köszöntésére, és műve talán összefüggésbe hozható az 1565 januárjában tartott országgyűléssel is. Szikszai Fabricius a győzelmeket azzal magyarázza, hogy az Isten *máris* nyilvánította szeretetét a fejedelem iránt, hiszen elvetvén a pápisták hamis istenségét, az igaz Isten megismerésének támaszává vált.²⁷ Úgy tűnik, ilyen információkkal rendelkeztek a külföldiek is, hiszen a János Zsigmond és Szolimán szultán között lezajlott találkozóról frott beszámoló szerint a francia követ szükségesnek tartotta kinyilvánítani örömét afelett, hogy a „fejedelem az evangéliumnak tudományát vette volna, és a pápistaságból kivetkezvén...”²⁸

Úgy vélem, összhangba hozhatók ezzel az 1560-as évek valláspolitikai intézkedéseiről megőrződött információk is. Emlékeztetnék arra, hogy a későbbiektől eltérően az 1564-es enyedi zsinaton, ezen az erdélyi protestantizmus története szempontjából sorsdöntő összejöveten János Zsigmond még nem vett részt. Nem tudjuk, mennyire hitelesek, és mennyire felekezeti elfogultságból következnek a későbbi szász történetírók azon megállapításai, hogy a fejedelmet csak Dávid Ferenc mesterkedései vitték rá az esemény megrendezésére, az azonban tény, hogy az összejöveten Biandrata elnökölt az uralkodó megbízásából, s a felolvasott uralkodói levél egyértelműen távolságtartásról tanúskodik. Mindaz, ami itt történt, a magyar és a szász protestáns egyházak végleges szervezeti különválása, Biandratának a külföldi tapasztalatokra támaszkodó és távlatos, már az elkövetkezendő lépéseket megtervező elgondolása alapján történt. A távolságtartásból arra következtethetünk, hogy az uralkodó ezt az országa nyugalma szempontjából persze fontos intézkedést mégiscsak a protestánsok ügyének tekintette. Így aztán az 1564 júniusában tartott országgyűlés még nem intézkedik a új intézmények létrehozásáról Gyulafehérvárott vagy másutt. Az utoljára még latin nyelven megfogalmazott törvény a protestantizmus végleges szervezeti kettéválását szentesíti:

van szebeni vallás, amelynek püspöke alá tartozik minden, a szász területeken élő protestáns gyülekezet, s van kolozsvári vallás, amelynek püspöke felügyeli mindazon gyülekezetek életét, amelyek a magyarok lakta területeken alakultak.²⁹

A Gromónál olvasottaknak megfelelően intézmények létrehozására és egy sor gyakorlati kérdés elrendezésére csak egy esztendővel később, az 1565 júniusában tartott országgyűlésen kerül sor. Az első ízben magyar nyelven megfogalmazott törvények fontosságát talán azért nem hangsúlyozza megfelelően a szakirodalom, mert nem átfogó, elvi jelentőségű határozatokról van szó. Roppant beszédesek azonban ezek az intézkedések, s kétségtelenül arról tanúskodnak, hogy megkezdődött az új politikai alakulat intézményeinek a protestantizmus jegyében történő átalakítása. A Gyulafehérvárt megkülönböztetetten kezelő intézkedések között először azt olvassuk, hogy a Kolozsmonostorban őrzött okleveleket az uralkodó székhelyére kell átvinni, hogy együtt legyenek a funkciójában nyilvánvalóan átalakított itteni káptalan leveleivel, továbbá, hogy „választassanak gondviselők, méltó hív és jámbor személyek gondviselése alá adassanak, kik az előtt tiszték szerént erre gondot viseltenek, kiknek ő felsége fizetést is tegyen”. A káptalan átalakítása természetesen következménnyel járt az iskolára nézve is. Ezért az országgyűlés – miközben megismétli a marosvásárhelyi iskola fenntartására vonatkozó korábbi határozatot – részletesen foglalkozik azzal, miképpen kell nyilvánvalóan immár protestáns alapokon megszervezni a gyulafehérvárit: „Az fejérvári schola megépítésére, jövedelemnek ahhoz szakasztására és tudós személyeknek tartására, kik görögöt, deákat tanítsanak, és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére hogy öregbedjék, őfelsége jóllehet az keresztyéni kegyességből azelőtt is gondoskodott róla, de az ő kegyelmek országul való engedelmes intésekre és kívánságokra oly gondot akar viselni, úgy akarja megépíteni az fejérvári scholát, hogy országul ő felségével egyetemben kedveskedhessünk.” Olyan átalakításról van tehát itt szó, amely a rendek kérésére történik meg, amely azonban immár az uralkodó akaratának is megfelel, ám a gondos megfogalmazás a folyamatosságot is érzékelteti: az új gondoskodás nem más, mint az azelőtti kiteljesedése.

A folytonosság és a nagyon lényeges változtatás kettőssége figyelhető meg az egyházi személyek által fizetett megerősítési adó, a *cathedraticum* esetében is. Egyfelől úgy intézkednek, hogy a szász papokat felmentik ennek befizetése alól, ám azzal a megszorítással: ha az ország szüksége úgy kívánja, mégis szolgáltatassák be a régi szokás szerint. Még inkább nyilvánvaló ez a kettősség a Székelyföldre vonatkozó intézkedésben, ahol az egyre nagyobb mértékben protestánsná váló országban még jelentékeny katolikus lakosság élt. Érdemes ezt a szöveget szó szerint idéznünk: „Az székelyföldön való *cathedraticumot* is őfelsége az ország könyörgésére az ministereknek, kik tiszta evangéliumot hirdetnek, és az Krisztus szerzése szerint az sacramentumokat szolgáltatják, keresztyéni kegyességből kegyelmesen megengedte. Az pápások pedig, miért hogy az ő régi jövedelmek éppen megtartatnak, s öreg misékből, keresztyéből, purgatóriumból, lelkeknek megszabadításából, búcsújárásból és érdemeknek osztogatásokból, és efféle érdemek gyűjtéséből tartozzanak az *cathedraticumot* régi szokás szerint megadni.”³⁰

A szóhasználat már teljes egészében protestáns, hiszen a katolikusokat pápásoknak

nevezi, s világos ez az elfogultság abban is, hogy egyfelől a tiszta evangéliumot hirdető ministerekről beszél, másfelől pedig hosszan sorolja fel a régi világ nyilvánvalóan megvetett, a papoknak jövedelmet hozó szokásait. A későbbi fejlemények felől nézve ugyanakkor említésre méltó, hogy a törvény szövege még csak ezzel a szembeállítással ítélkezik a katolikusok felett, s ismét csak nagy szerepet kap a folytonosság, hiszen a régi szokásnak engedve marad életben valami, ami ugyanakkor egészen nyilvánvalóan hátrány a protestáns prédikátorokkal szemben.

Az első, immár magában a szövegben is polemizáló protestáns törvény fél évvel később, 1566 márciusában Tordán fogalmazódott meg: „Végezetre, miért hogy az úr istennek jó voltából az evangéliumnak világosságát az ő felsége birodalmába mindenütt fölgerjesztötte, és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anya szent egyházból kitisztíttassanak, egyenlő akarattal végeztetött, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak, és abból meg térni nem akarnak, az ő felsége birodalmából mindönnen kiigazíttassanak.

Az váradi káptalannak őfelsége ez jövő vasárnapot hagyta, kik ha meg akarnak térni, házakban, szőlőjekben, marhájokban, jószágoktól elválva, kiket ő felsége magának akar tartani, békességgel megmaradhatnak, ha penig az Istennek ígését nem akarják venni, személyekben, marhájokkal egyetemben valahová akarnak menni, szabadon elbocsátassanak.”³¹

Ha tehát – mint Gromónál is olvashattuk – 1565-ben még nem nyúltak a váradi káptalanhoz, most a reformáló indulat azt is elérte, és tagjai közül csak azok maradhattak a helyükön, akik megtértek az új hitre. Ezt megelőzően az ország egészére vonatkozóan olvashatunk hasonló szellemű, a pápai tudományhoz és az emberi szerzéshez ragaszkodókat immár teljes nyíltsággal és a hitviták nyelvét idéző szóhasználatlal elítélő törvényt, amely a megtérni nem akarókat kiutasítja az országból.

Mindezt bizonyosan összefüggésbe lehet hozni az e hónapokban lezajlott politikai eseményekkel is: az országot protestánssá tenni akaró intézkedések tehát úgy váltak egyre keményebbekké, amint egyre világosabbá vált, hogy Miksával nem lehet hosszú távú megegyezésre jutni, sőt elkerülhetetlen lett a fegyverek használata is. Azt mondhatnánk tehát, hogy csaknem egy évtized elteltével most került sor Petrovics Péter hajdani koncepciójának felújítására, aki a Habsburgok uralta királyi Magyarország ellenében egy eltökélten protestáns országot akart megteremteni a keleti részeken. Az ő eltökéltségét idézheti emlékezetünkbe, hogy most is a „mindenönen kiigazíttassanak” parancsa fogalmazódik meg, s ha az ő idejében megfigyelt erőszakos akciókra most nem került sor, az részint azzal magyarázható, hogy az eltelt idő alatt a katolikusok és intézményeik szinte eltűntek az új politikai alakzat életéből, másrészt azzal, hogy több – részben későbbi, visszatekintő – forrás tanúsága szerint az országos szinten rendelkező törvények ellenére a Székelyföld katolikusnak megmaradt területein, továbbá néhány katolikus nemes birtokain kivétel gyanánt megmaradhattak a régi hit hívei és intézményei.

Mivel más alkalommal³² részletesen bemutattam, itt csak tézisszerű rövideggel, ám annál nagyobb határozottsággal hangsúlyozom, hogy a vallási tekintetben is egymásra talált rendek és az uralkodó támogatása nem valamely konkrét felekezetnek, hanem a

protestantizmus alapüzenetének, az evangéliumi világosság felgerjedésének szól. Az erdélyi reformáció fontos sajátossága volt ugyanis, hogy különösen a magyarok lakta területeken az egyes protestáns felekezetek önálló intézményeinek kialakulása csak lassan ment végbe, s ennek egyszerre volt előidézője és folyománya, hogy a valláspolitikának a fejedelem közvetlen közelében tevékenykedő meghatározó személyiségei az egyetemes protestantizmus munkásaiként határozták meg magukat.

A nemzetközi összefüggésekről az alábbiakban még szólunk, most csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ebben az egyetemes protestáns hangoltságban osztozott az uralkodó is, s az imént bírálthoz hasonlóan elsiettetnek látszik az a főleg az unitárius egyházban megfigyelhető törekvés is, amely minél korábbra igyekszik datálni János Zsigmond unitáriussá válását.

Erre a kérdésre még visszatérünk, most azonban inkább arra hívjuk fel a figyelmet, hogy bármikor is történt az uralkodó csatlakozása az unitáriusokhoz, maga a valláspolitikai a protestáns irány fölvetését követően érdemben már nem változott egészen János Zsigmond haláláig. Ha az 1566 és 1571 között meghozott törvényeket vizsgáljuk meg, azt találjuk, hogy ezek a törvények rendre az evangélium semmi és senki által nem korlátozott szabad prédikálásáról beszélnek. Minden esetben a szabad prédikáláshoz jutunk tehát el, s az 1568-as tordai törvény legfeljebb abban tér el a többitől, hogy egészen pontosan idézi azt a bibliai helyet, Róm 10,17-et (Ergo fides ex auditu, auditus autem per verbum Christi), ahonnan a teológiai indoklás származik:

„Urunk ő felsége miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan és ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindőn helyökön az prédikátorok az evangéliomot prédikálják, hirdesék, kiki az ő értelme szerint, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig, senki kényszerítéssel ne kényszeritse, az ű lelke azon meg nem nyugodván, de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nekie tetszik. Ezért pedig senki a superintendensök közül, se egyebek az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől, az elébi constitutiók szerént, és nem engedtetik ez senkinek, hogy senkit fogsággal, avagy helyéből való priválással fenyegegyen az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból lészön, mely hallás istennek igéje által vagyön.”³³

E szöveg legközvetlenebb rokonait tehát azokban a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején született végzésekben találjuk meg, amelyek nem győzik hangsúlyozni a tiszta evangélium hirdetésének fontosságát. Közülük csak az 1571-es marosvásárhelyi végzésekben szerepel a vallás ügyének elsődlegességét megfogalmazó bevezetés („Miért hogy Urunk parancsolja, hogy előszer az Isten országát és annak igazságát keressük...”),³⁴ valójában azonban az ige prédikálásának és hallgatásának ügye egyértelműen összekapcsolja valamennyit. Nem szerepelt ez ilyen nyomatékmal és egynemű szóhasználattal a negyvenes-ötvenes évek törvényeiben, s eltűnik a hetvenes évek rendelkezéseiből is. A törvények tehát egytől egyig az evangélium diadaláról beszélnek, államérdek gyanánt sem szerepel más, mint egy protestáns ország megteremtése az ige folytonos prédikálása által. A reformált hit győzedelme azonosítódik tehát az állam érdekével, s ily módon politikai érdek lesz a bálványozások kitörlése minden nemzetségek közül.

Mivel ezek a törvények egyszerre beszélnek a teológusok és a politikusok nyelvén, talán nem jogosulatlan arra gondolni, hogy meghozatalukban szerepet játszottak az *Apostoli hitvallás* bizonyosságára építő reformáció győzelmében bízó hitújító prédikátorok is. Ám az országgyűlések aktái nem maradtak ránk, s így nem tudhatjuk, kinek lehetett meghatározó szerepe. Egyesek János Zsigmondot, mások Csáky Mihály kancellárt tekintették a kulcsfigurának. Megint mások a rendek kiemelkedő fontosságát hangsúlyozták, s arra is rámutattak, hogy bizonyára ők és nem a teológusok határozták meg a fejedelemség vallási intézményrendszerének alakulását. Jól ismert ugyanakkor, hogy az unitárius egyházban szinte mitikussá szublimálódott a romantikus festményen is megörökített epizód: Dávid Ferenc meghirdeti a vallásszabadságot a tordai országgyűlésen. Mivel a kérdésben nem tudunk állást foglalni, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy minden teológiai meghatározottságuk ellenére e törvények nem adták át a terepet az uralkodó környezetében tevékenykedő prédikátorok vagy tanácsadók korlátozatlan hiterjesztő indulatának. Ez a kép nem kis mértékben néhány mozzanat szívéosan tovább élő téves értelmezéséből alakult ki. Most szigorúan a törvényeknél maradva a következőt említjük meg. A fentebb idézetten kívül 1568 januárjában még a következő határozatot is elfogadták:

„Azokhoz kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgy is az meg értett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak az egy választott püspökhöz György superintendenshez, és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháborittanak hitetlenségnek penájával büntetessenek.”³⁵

Széles körben elterjedt³⁶ ennek a szövegnek az az értelmezése, hogy az erőszakos és korlátozhatatlan Biandrata még azt is elérte, hogy felhatalmazást kapjon az ortodox románok feletti felügyeletre, illetőleg arra, hogy ezeket nyilvánvalóan megalázó körülmények közötti vitákra kényszerítse. Valójában itt persze nem Biandrata Györgyről van szó, hanem a János Zsigmond által a román protestánsok élére kinevezett román nemzetiségű György püspökről, s az ő feladata lett a protestantizmus terjesztése a románok között.

A fentiekben leírtak szerint a reformációhoz tehát nagyon lassan és megfontoltan közeledő János Zsigmondnak hamarosan szembesülnie kellett azzal, hogy csaknem teljes egészében protestánssá lett országában, különösen a kolozsvári püspökség fennhatósága alá tartozó területeken továbbra is roppant intenzív szellemi forrongás tapasztalható. A nyilvánvalóan Biandrata hatása alá került uralkodó immár valóban maga is bekapcsolódott az igaz vallás keresésébe. Ezt a bekapcsolódást nyugodtan elképzelhetjük még az egységet kereső régi alapokon, hiszen az olasz orvos Erasmusra is hivatkozó koncepciója nyíltan kimondta, hogy van megoldás a kilátástalannak tűnő teológiai viták kiküszöbölésére, hiszen a Bibliából logikai és filológiai eszközökkel nem bizonyítható dogmák kikapcsolásával létrehozható egy olyan konszenzus, amelynek alapján előbb a protestánsok, később pedig az egész kereszténység egysége is megtehető. Jól kivehető, hogy az uralkodó ilyen elképzelés jégében vett részt az antit-

rinitáriusok nyílt fellépését követő első zsinatokon és vitákon 1566 első felében. Aligha lehet véletlen, hogy a neki ajánlott és az ő engedélyével megjelentetett művek programosan ennek az egységnek a kereséséről beszélnek. A *Heidelbergi káté* átdolgozásának hozzá intézett ajánlásában³⁷ azt olvassuk, hogy az eddigi viták sokak lelkiismeretét megbolygatták, és sokakban a kétkedés magvait ültették el, s éppen e bajok kiküszöbölése érdekében mertek arra vállalkozni az átdolgozók, hogy több ponton megváltoztassák a káté szövegét. Hasonló célt kívánt szolgálni *A keresztyén egyességnek cikkelyei*³⁸ című magyar nyelvű, már a címével is beszédes kiadvány, amelynek a címlapján az is szerepel, hogy „a felséges királynak akaratójából” látta meg a napvilágot. Fontos tehát leszögezni, hogy Biandrata elképzelésétől teljesen idegen volt mindenfajta bezárkózó tendencia, s ezért az 1560-as évek második felében tevékenységének egyik vezérelve az antitrinitarizmus másutt esetleg fellépő anabaptisztikus-spiritualisztikus kísérőjelenségeinek visszaszorítása volt. Ezt talán nem szükséges részletezni, hiszen Pirnát Antal tanulmánya alaposan feltárta. Érdemes felidézni ugyanakkor egy olyan mozzanatot, amelyet az említett nagy tudós csak egy olasz nyelvű dolgozatában bontott ki, s amely így el is került a magyarországi kutatók figyelmét. Arról van szó, hogy Forgács Ferenc szerint Biandrata olasz nemzetiségű hitsorsosai – az ő megfogalmazásában szektájának tagjai – között zsoldosokat toborzott Velencében, hogy ezekkel töltsék fel az uralkodó testőrségét, illetőleg ezek segítségével Szebent elfoglalva az egész országot a maga és az övéi uralma alá hajtssa. Az persze mindig is sejthető volt, hogy az egykori váradi püspök végtelen elfogultsága állt e vádak mögött, ám csupán Pirnátnak a Veress Endre hagyatékában talált levelesanyagot megszólaltató tanulmánya után vált nyilvánvalóvá, hogy Forgách mennyire eltorzította a tényeket. Ebből kiderül, hogy Biandrata egy Pietro Grisoni nevű velencei ügynök segítségével már 1565 óta fogadott fel katonákat Velencében, s hogy 1565–66-ban Miksa fellépésére szüntették be az akciót, hiszen a császári propaganda nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy az erdélyi uralkodó megsegítésével a kereszténység ősellenségeinek nyújtanak támogatást. Nagyon fontos új adat azonban, hogy ez a Grisoni egy másik udvari orvost is felfogadott, Dionisio Avolót, aki 1566-ban érkezett a gyulafehérvári udvarba, s aki talán a politikai és valláspolitikai ügyeknek nem kis energiát szentelő Biandrata munkáját segítette. Az 1567 első feléből ránk maradt levelekből az is kiderül, hogy Velencén kívül Nápolyban is fontos ügynökség működött, s hogy a Miksával megkötendő béke reményében később nem katonákat, hanem bányászati szakembereket verbuváltak. Szempontunkból azonban most az a legfontosabb, hogy az egyik levélíró kifejezetten arról ír: az akciók lebonyolítását a vallás ügye nem nehezíti, azaz Biandrata hálózata annak ellenére is működött, hogy tagjai nem voltak egy valláson az orvossal. Tehát a levélíró szerint mindenkivel nagyon barátságos Biandrata nem föltétlenül antitrinitáriusokat szervezett be az erdélyi kalandba. A vállalkozás tartósságát egyébként az is bizonyítja, hogy az 1574-ben Erdélyen átutazó Pierre Lescalopier Abrudbányán bányafelügyelőként Fausti Quai és Giacomo Grisoni nevű férfiakkal találkozott, vagyis ez utóbbi nyilvánvalóan az említett Pietro Grisoninak lehetett valamilyen rokona.³⁹ Tehát a befolyásos orvos nem csupán az olasz heterodoxia tagjait szervezte be szerteágazó hálózatába, s vállalkozásában elsősorban gazdasági megfontolások vezették.

A fejedelem valláspolitikai intézkedéseinek irányát nyilvánvalóan nagy mértékben befolyásolta az is, hogy az 1564-ben a szebeniekétől elkülönült, Dávid Ferenc irányítása alatt működő kolozsvári székhelyű püspökség szervezetileg még egységes volt, s az is maradt uralkodása egész időszaka alatt. Ez azt jelenti, hogy a változó területű országrészen a döntően magyarok lakta területen még egy protestáns püspökség működött, a debreceni székhelyű, Melius Péter irányítása alatt. A két püspök közötti, 1566 elején létrejött megegyezés tehát elérhető közelségbe hozta a magyar ajkú protestánsok egységének tartós megmaradását.

Mivel a reformáció helvét irányzatainak nagy központjaiban ekkor már elképzelhetetlen volt bármifajta megegyezés azokkal, aki meg merték kérdőjelezni a nikaiai zsinaton elfogadott szentháromságtani felfogást, elkerülhetetlenné vált e kompromisszum felbomlása. Ám az egyáltalán nem volt magától értődő, hogy az uralkodó miképpen reagál erre a helyzetre. Az első dokumentumok mindenesetre arról tanúskodnak, hogy heves küzdelem indult meg a két tábor között János Zsigmond támogatásának elnyeréséért. Az is világossá vált ugyanakkor, hogy a két fél nem csupán a szorosabban vett szentháromságtan tekintetében fogalmaz meg eltérő nézeteket, hanem teológiájuk egészéből következően eltérő valláspolitikai koncepciót is javasolnak.

Az először megszólaló debreceniek az 1567 februárjában elfogadott úgynevezett *Rövid hitvallás* ajánlásában⁴⁰ hallatlanul szuggesztíven fogalmazták meg álláspontjukat. „A II. János fenséges fejedelem uruknak, Isten kegyelméből Magyar és Erdélyország stb. választott királyának” címzett terjedelmes szöveg a második zsolttárból kiindulva fejti ki, hogy a mindenkori uralkodóknak az Isten beszédéből kell megismerniök, miképpen uralkodjanak, hogy az Isten ellen semmi gonoszt ne tegyenek, s innen kell megtanulniök, miképpen védelmezzék a jókat és büntessék meg a gonoszokat. A fejedelmeknek tehát el kell törölniök országukból mindazokat a báványimádókat és eretnekeket, akiket az Isten törvénye mint bűnösöket halálra kárhoztat. Servet és a további antitrinitáriusok követői természetesen ezek közé tartoznak; az ilyen, véleményüket különben is folytonosan változtató eretnekeket választott bírák elé kell tehát bocsátani, ezt követően pedig keményen el kell ítélni, s az ítéletet éppen úgy végre kell hajtani, mint a Bernben kivégzett Valentino Gentile esetében ez újabban megtörtént. Roppant érdekes, hogy mindeerre a Szapolyai-dinasztia történeti érdemeit felsorakoztató érveléssel is biztatják az uralkodót. Elmondják, hogy a Szapolyaiak mindig is a gonoszok kiirtói és a lázadók elnyomói voltak, s még a pápista vakságban élők között is a békére igyekvők között külön kiemelik Szapolyai János érdemeit, aki leverte a keresztetéseket. Magyarország főemberei és nemesei pedig „a parasztok rémítő és véres gyilkolásaitól megszabadítva, magokat Istennek szent kötés- és esküvel elkötelezték, hogy őt e jótéteményért Magyarország királyává fogják választani”. Nem kevésbé érdekes a gondolatmenet folytatása: Júdeához hasonlóan az okozta az ország vesztét, hogy sokak esküjüket feledve új királyt hoztak be, aki Jeroboám és Ákháb nyomdokain haladva Baál áldozópapjainak szolgál, nem csókolgatja az Istennek fiát, és nem törli el a kárhozatos rosszakat. Az Isten beszéde szellemében kormányzó uralkodó képe tehát összekapcsolódik a dinasztia apoteózisával, s bár ez az utóbbi mozzanat a későbbiekben talán elhalványul, az előbbi állandó elem marad Melius érvelésében,

hogy utoljára majd 1570 augusztusában fogalmazzon meg hasonló szellemű, az uralkodót Isten előtti kötelességére emlékeztető sorokat.⁴¹

A Szapolyai család dicsőítése tehát nem az antitrinitárius tábor találmánya volt, a Dózsa-féle parasztfelkelés leverését pedig ők nem hozták elő történeti érdeként. Dávid Ferenc első antitrinitárius művében, a *Refutatio scripti Petri Melii*ben⁴² az uralkodó dicsőítése egyfelől címerének a címlap hátoldalán történő szerepeltetésével történik. A fametszetű címer *Joannes secundus D[ei] g[ratia] elect[us] rex Hungariae Dalamatiæ Croatiae etc. MDLVII* felirattal a címlap hátoldalán jelent meg a kiadványban, majd a címer megverselése következik. Ez a haza, azaz Magyarország atyjaként köszönti II. Jánost, s virtusai közül előbb az igaz hitet emeli ki, majd a disztichonok egyike öszszegző erővel fogalmazza meg mindazt, ami amellet szól, hogy Magyarország egésze fogadja el őt királyának.⁴³

A nyelv, a nemzetség, a kegyesség és az uralkodói könyörületesség is fellelhető tehát ebben az ország királyi székében született uralkodóban, s ezért fölösleges idegen földdek határain keresni azt, ami közelünkben van; hiszen másfelől – folytatja a szöveg – a sok véráldozat azt is megtaníthatta, hogy mennyire káros az idegen hatalom. Láthatjuk tehát, hogy a korai nemzeti argumentáció sok mozzanata jelen van ebben az érvelésben, amely a Meliusék által felvonultatott ószövetségi bibliai párhuzamot teljesen nélkülözi, ugyanakkor a magyar címer folyóinak felsorolásával is hangsúlyozza, hogy Pannónia egésze számára ennek az uralkodónak az elfogadása a megoldás. Nemcsak az uralom indoklása tér el azonban attól, amit Meliusnál olvashattunk, hanem gyökeresen eltérően látják a király szerepét és feladatát a vallás ügyének kezelésében is. Erről már a magához az uralkodóhoz (*Serenissimo principi, Domino Joanni Secundo Electo Regi Hungariae et Patrono ecclesiae Dei pio, et veritatis amanti*) címzett ajánlásban olvashattunk. Ebben Dávid Ferenc és a magyar egyházak esperesei a következőket fejtik ki: a legfőbb magisztrátusnak jogában áll, hogy figyelmeztesse a papokat kötelességükre, hogy zsinatot hívjon össze a vallási ellentétek kiküszöbölésére, s ott bírókat nevezzen ki. Nem lehet azonban az Isten ígését tűzzel és vassal terjeszteni, s az ellenkezőt állítók hiába hivatkoznak az Ótestamentumra, mivel az Újszövetségben világosan az olvasható, hogy hagyni kell a konkolyt az ítélet napjáig. A lelkiismeretet és a lelket nem lehet semmire erőszakkal kényszeríteni, ezért nem győznek csodálkozni ellenfeleik vadságán, akik valójában Pelagius pápa követőiként azt követelik, hogy a tőlük eltérően vélekedőket büntesse meg az uralkodó. Ezzel szemben ők úgy terjesztik elő hitvallásukat, hogy egyúttal azt is kéri: a nyilvánvalóan tévúton járó ellenfeleiknek is adassék meg tanaik védelme. Biztosak persze abban, hogy lassan mindenki megsza- badul a tévtanok babilóniai fogságából.

Mivel a további részletek teljességre törekvő taglalására itt nincs lehetőség, csak annyit szögezzünk le, hogy ezek a mozzanatok legalább jó két esztendőre állandó elemei lesznek a két tábor érvkészlétének.⁴⁴ Melius és a részben általa és a környezete által ösztönzött evangélikus és református tekintélyek Georg Maiortól Bézán, Josias Simmleren át a francia hugenottáig rendre az átkos eretnekek kipusztítását, de legalábbis megbüntetését követelték, míg az antitrinitáriusok az uralkodónak címzett művek egész sorában ismétlik meg az iménti gondolatokat, amelyek forrásának azo-

nosítását megkönnyítette, hogy a *De regno Christi*⁴⁵ című mű ajánlása egyenesen közli: Sebastian Castelio 1551-ben megjelent bibliakiadásának ajánlását használták fel mondanójuk kifejtésére. Fontos tehát látnunk, hogy az uralkodót nem csupán két szentháromságtani elképzeléssel szembesítették az 1566-os kompromisszumtól egyre távolabb kerülő alattvalói, hanem a valláspolitikai két gyökeresen eltérő módozatával is, így a dolgotunkban korábban bemutatottak alapján egyáltalán nem abszurd azt gondolnunk, hogy ez utóbbiaknak meghatározó szerepük lehetett a cselekvési irány megválasztásában. A dilemmát még súlyosabbá tehetette, hogy a megszokott és bevált, továbbá a hagyományokkal szakító mozzanat nem azonos oldalon rajzolódott ki ebben a helyzetértékelésben. Mert igaz ugyan, hogy az antitrinitárius csoportosulás – amely persze a reformáció többi áramlatához hasonlóan az ősegyházhoz visszavezethető múlt-ra hivatkozott – a 16. századi többség véleményével szakítónak tűnhetett, másfelől azonban az általa javasolt valláspolitikai, az újabb forrásokból származó eszmei töltekezés ellenére minden további nélkül az eddigi gyakorlat folytatásának volt tekinthető, hiszen – hogy ezt a legfontosabb mozzanatot emeljük ki – az uralkodó már korábban is minden felekezet patrónusának tekinthette magát. Amikor tehát Meliusék Servet új csaholásba kezdő kutyáinak kipusztítását követelték, csak részben tekinthették magukat a bevett és megszokott módi folytatónak, mert a megelőző években – legalábbis a János Zsigmond uralma alatt élő országrészben – nem volt gyakorlat az egyik vagy másik fél által eretneknek tartottak megsemmisítése.

Továbbra is a folytonosság ígézetében választhatta tehát János Zsigmond a valláspolitikának az antitrinitáriusok javasolta azon útját, hogy alattvalóit a dogmatikai ellentétek békés megszünetésére ösztönzi, s az antitrinitáriusokhoz egyébként sohasem csatlakozott Castelio vagy az egyik nagyon gyakorlatias szemléletű követője, Jacobo Acontio tanácsainak megfelelően járt el akkor is, amikor az ellentétek kiküszöbölésére hivatott zsinatok egész sorát kezdeményezte vagy felügyelte. A dokumentumok arról vallanak, hogy 1567–1568-ban ez a politikai szempontból is racionálisnak látszó elképzelés vezérelte valláspolitikai és kulturális intézmények létrehozását megcélzó lépéseit.

Mint a fentiekben körvonalaztuk, mindez egy protestáns országban történt, ahol a katolikusok nem az állami törvénykezés szintjén, hanem csupán kivétel gyanánt kaptak teret vallásuk gyakorlására; de ahol másfelől nem történhetett meg az sem, hogy az uralkodó fegyveres csapatokkal kényszerítse rá az ősi hitükhöz ragaszkodó székelyeket annak elhagyására. Nem látszik szükségesnek, hogy részletesebben indokoljam ezt, hiszen Simén Domokos,⁴⁶ majd a mítosz születésének körülményeit is alaposan körüljáró tanulmányában részletesebben Mohay Tamás⁴⁷ végérvényesen bebizonyította, hogy ez a legenda a 18. század végén keletkezett, és semmiféle történeti alapja nincs.

A mítosztól így megtisztított terepen pedig azt figyelhetjük meg, hogy az uralkodó a protestantizmus ügyének előmozdítására nem csupán zsinatok összehívását kezdeményezte, hanem éppen ebben az időszakban tett lépéseket egy egyetem megalapítására is. Mivel a 17. század elején ez a kísérlet is nyilvánvalóan elfogult értelmezést kapott, szükségesnek látszik vizsgálat alá vennünk a legfontosabb mozzanatokot.⁴⁸

Szenci Molnár Albert az európai és magyarországi egyetemalapításokat sorra véve a következőket írja a *De summo bono* című művének ajánlásában: „Azután 1570. esztendő tájban ifjú János király volt ilyen szándékban. Ki amaz híres philosophust Petrus Ramust is hívatta Párisból Fejervárrá, de az Blandrata orvosnak doha eliszonyította az bölcseket az odameneteltől.”⁴⁹ E nyilatkozat szinte kínálta magát arra, hogy párba állítódjék az uralkodót már 1567-ben unitáriusnak láttató elképzelésekkel, s kölcsönösen hitelesítsék egymást. Valójában az egyetemalapítás első dokumentumaiban nyoma sincs annak, hogy János Zsigmond unitárius felsőfokú intézményt képzelt volna el. Az uralkodó 1567. június 26-án Tordáról írott levelének címzettje a bázeli egyetemen retorikát tanító Celio Secundo Curione volt, aki Biandrata baráti köréhez tartozott ugyan, de nem volt antitrinitárius. A vallási argumentáció nem is szerepel a levélben, hiszen a választott magyar király arról ír, hogy a *studia humanitatis* előmozdítására akar egyetemet (akadémiát) alapítani. A továbbiakban pedig arról szól, hogy számít a címzett munkájára és tanácsaira (*opera et consilio vestro uti statuimus*), s hogy a további részletekről majd megbízottja, illetőleg Biandrata doktor tájékoztatja. Néhány évtizeddel később Szamosközy István történetíró úgy tudta, hogy a gyulafehérvári iskolát János Zsigmond tovább akarta fejleszteni, és „ebből a célból az igen tudós Caelius Secundo Curiót Bázeltől, és ismét másokat Itáliából és Németországból szándékozott behívni...”⁵⁰ Éppen Ramusra vonatkozóan azonban az elmúlt évtizedekben újabb források is előkerültek. Jakó Zsigmond Székelyudvarhelyen megtalálta a francia filozófus és pedagógus 1569-ben megjelentetett *Aritmeticae libri duo, geometria septem et viginti* című munkájának egy olyan példányát, amelyet a bőrkötésbe nyomott dátum szerint valamikor 1570-ben a következő ajánlással küldött el János Zsigmondnak: „Johanni secundo, Pannoniae regi optimo dono dedit.” Másrészt kiderült, hogy Szenci forrása Thomas Freigius *Petri Rami vita* című műve lehetett, Freigius pedig minden bizonnyal Ramus 1570. március 23-án Theodor Zwingerhez írott leveléből merített, amelyben az áll, hogy János Zsigmond évi 500 talléros fizetéssel és más fejedelmi jótéteményekkel hívta őt meg Erdélybe. Kiderült továbbá az is, hogy éppen ezekben a hónapokban Dudith András is invitálta a franciát Krakóba. Mivel e források egyikében sincs még csak utalás sem arra, hogy „Biandrata doha” riasztotta volna vissza Ramust az erdélyi ajánlat elfogadásától, megalapozottabban gondolhatjuk azt, hogy az 1567-ben felsarjadt elképzelés egy olyan protestáns egyetem létrehozására irányulhatott, amely programosan az arisztoteliánus későiskolasztika szörszálhasogató tudományosságának ellenében és a Ramus és Curione által egyaránt igenelt módszertani megújulás szellemében szerveződött volna meg, s ennek a programnak egyáltalán nem az antitrinitáriusok voltak az egyedüli hívei.

A felsorolt forrásokból nem derül ki pontosan, hogy az egyetem létrehozásának terve meddig lehetett napirenden. Ramus könyvajánlásából természetesen egyáltalán nem következik, hogy még 1570-ben is, és a Szenciéhez hasonló elfogultság hibájába esnénk, ha ebből az ajánlásból arra következtetnénk, hogy az uralkodó ekkor még Ramusszal egy vallást követett. Ez ebben az időpontban már bizonyosan nem így volt, ám mivel személyes konfessziójának pontos időpontját lehetetlennek látszik megmondani, célszerűbb azt vizsgálnunk, hogy mikortól válik egyértelművé a kortársak,

s elsősorban Meliusék számára, hogy a protestantizmus ügyét már kifejezetten unitárius megközelítésben kívánja elrendezni. Kanyaró Ferenc és nyomában Szentmártoni Kálmán még azt kérdezve tartotta kulcsfontosságúnak Biandrata 1568. január 27-én a kislengyelországi antitrinitárius gyülekezetekhez írott levelét, hogy „mikor lett János Zsigmond fejedelem unitáriussá”. Ebben a levélben az udvari orvos és befolyásos politikus büszkén számol be arról, hogy van nyomdájuk, és van továbbá egy olyan fejedelmük, aki mindenkit meg akar hallgatni, és mérlegelés után kiérlelt ítéletet akar hozni. Majd arra biztatja a címzetteket, hogy imádkozzanak ezért a fejedelemért.⁵¹ Ha meggondoljuk, hogy Biandrata a lengyelországi hitsorsosokat biztatandó is írta ezeket a sorokat, a levél egyáltalán nem tekinthető döntő érvnek az uralkodó unitarizmusa mellett. A szöveg a fejedelmi jóindulatot hangsúlyozza, amely persze Lengyelország felől nézve nagy szó, de ez a jóindulat abban nyilvánul meg, hogy mérlegelni akar. Úgy gondolom tehát, semmi jel nem mutat arra, hogy a híres második gyulafehérvári hitvita János Zsigmondját a szentháromság-tagadók pártján állónak tekintették volna Meliusék, s a teljes 1568-as esztendőből sincsenek a kezünkben akár csak közvetetten is erre utaló dokumentumok.

1569-ből viszont mindkét tábor nyilatkozatai változásról tanúskodnak. Prédikációs kötetének ajánlásában⁵² Dávid Ferenc már azon kiválasztottak közé sorolja a választott királyt, akik veszik az igazságot. II. János országában prédikáltatja Isten evangéliumát, s ez az evangéliumhirdetés már unitárius lehet, hiszen az ajánlás a legnagyobb elismerés mellett emlegeti, hogy az uralkodó kitart szándéka mellett, bár sok király és fejedelem le akarja beszélni erről. Sokan azt híresztelik, folytatja, hogy II. János teljesen Dávid Ferenc praktikáinak hatása alá került. Bár mindenki tudja, hogy a királyok szíve Isten kezében van, a rágalmak elhallgattatására is szükségesnek tartja, hogy ki nyomtassa ezeket a beszédek, amelyek megegyeznek azzal, ami a templomban nyilvánosan elhangzott. Azt állítja tehát az udvari prédikátor, hogy az uralkodó kizárólag ezek hatására jutott el a sokakat nyugtalanító véleményre. Másfelől ebből az esztendőből származik Melius Péternek az a hosszú időn keresztül csak másodlagos forrásokból ismert kátéja, amelyről Bod Péter azt tartotta szükségesnek feljegyezni, hogy ennek ajánlásában a debreceni püspök alkalmas színekkel festette le a fejedelmet. A Borsa Gedeon által Stuttgartban megtalált példány igazolja a 18. századi bibliográfust: a János Zsigmondhoz címzett ajánlás Bézára és Bullingerre hivatkozva fejt ki, hogy a vallás megváltoztatása óhatatlanul maga után vonja majd az ország megváltozását is. Ezt a fenyegető intelmet megtoldja annak kijelentésével, hogy „sok jámbor keresztyén vitéz urak, hadnagyok, akadémiák és tanítók már semmi jót nem várnak” a fejedelemtől.⁵³

Bár e nyomtatványok megjelenésének pontos idejét nem ismerjük, annyi bizton állítható, hogy az év októberében megtartott váradi hitvita előkészületeinél korábban látták meg a napvilágot, tehát ezt az áthangolódást legkésőbb az esztendő derekára tehetjük. Összhangban van mindez azzal, amit a váradi hitvita előkészületeiről és lefolyásáról más alkalommal részletesen kifejtettünk. Itt most csak annyit jegyzünk meg, hogy az összejövettel követő propaganda-hadjárat során Melius és Dávid Ferenc pártján egyaránt roppant elfogult szövegek is keletkeztek, s ezek egyikében utoljára 1570

augusztusában Melius még azt a már nyilvánvalóan csak taktikai jellegű nyilatkozatot is megkockáztatta, hogy a fejedelem egy Váradon tartott audiencián biztosította őt arról, hogy nem akarja elfogadni Biandrata eretnekségét, hanem az igazság megismerésére törekszik. Valójában persze megállapítható, hogy ezt a hitvitát Meliusék már egyáltalán nem akarták, a megjelenésre csak a fejedelmi parancs kényszerítette őket, s az előkészületek során csak annyit tudtak elérni, hogy enyhítsenek a számukra hátrányos feltételeken.

1569 ősztől kezdődően az is megfigyelhető, hogy lassanként összeecsúszik a fejedelmi propaganda és az antitrinitárius hitterjesztés érvkészlete. Ennek hátterét igen látványosan példázza az a Dávid Ferenctől származó információ, hogy a váradi hitvita jegyzőkönyvét a nyomdába küldés előtt átnézte maga a fejedelem is. Dávid egyik 1571-ben megjelent munkájában ugyanis a következőt feleli arra a vádra, hogy meghamisították volna a nagyváradi disputa jegyzőkönyvét: „Csak üdő előtt a győzelmet ne énekeljétek, mert a ti kevélységeteknek vége szégyen és szidalom leszen. De nyilván vagyon a disputáció kinyomtatván, mely felől nem mondhatjátok, hogy hamisan nyomtathattuk volna, mer minek előtte a nyomtatáshoz kezdtünk volna a Felsőleges Fejedelem a mi kegyelmes Urunk meg akarta látni, és megolvasta az fő népeivel egynéhánnyal, és önnön kezével notálta az exemplárt, és hozzátött, ami őnéki eszébe jutott.”⁵⁴

Az érvkészletben immár János Zsigmond hatalmát legitimáló mozzanattá válik, hogy toleráns uralkodóról van szó, akitől távol áll, hogy vallásuk miatt háborgassa alattvalóit. Sokatmondónak kell tartanunk, hogy az uralkodó ezt deklaráló szavait éppen a Dávid Ferenc gondozásában megjelent jegyzőkönyv őrizte meg: „Műtőlünk és a műinktől tünektek semmi bántástok nem volt. Hogy kedig Melius Péternek a mű szónkat megmondották, hogy a mű birodalmunkban nem pápálkodik, és a ministereket az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittel az ő vallása mellé ne kötelezzen, ez az oka: mert a mű birodalmunkban, miképp arról ország végzése vagyon, mű azt akarjuk, hogy szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a hit Istennek ajándéka, és a lelkiismeret semmire erőszakkal nem vitethetik. Ezokáért ha ez határban meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet.”⁵⁵ Az uralkodóhoz nyilvánvalóan legközelebb álló Dávid Ferenc is rendre ezt hangsúlyozza ez idő tájt megjelent munkáiban, s az unitárius kórusban egyedüli kivételként az a Heltai látja másképpen a fejedelem feladatait, aki a legfrisebben lett unitáriussá. A *Hálónak* a keresztyén olvasóhoz intézett ajánlásában ő nem csupán a bálványozást tiltatná be az uralkodóval, hanem a fejedelem feladatának tekinti azt is, hogy „az hamis tanítókat kedig megtiltsák és elkergesék, és az Isten káromlókat, kik az Istennek igéje ellen vétkeznek, megbüntössék”.⁵⁶

Másfelől azonban ez az Erdélyből erősen kibeszélő és a magyarországiakat megszólító mű a pápa és az „az ő pilés darabanti” ellenében a kegyelmes fejedelmet mutatja fel a többször megszólított „atyámfiai magyarok” egyedüli mentsváraként, akit mindenkinél jobban megillet az igaz keresztyéni engedelmesség. Igen érdekes azt is megfigyelni, hogy Heltai tollán milyen erőteljes hangsúlyt kap a dinasztia apoteózisának a fentiekben először Meliusnál megtapasztalt mozzanata és egy korai nemzeti argumentáció. Az ajánlás *Intés a magyarokhoz* margináliával ellátott befejező része ket-

tós címhasználatával hálálkodik azért, hogy Isten „a mű felséges és kegyelmes fejedelmünket, János királyt, az nagy János királynak fiát münékünk adta”, majd meg is idézi a Magyarországot és Erdélyt egyaránt bíró boldog emlékezetű apát, aki Segesvárott arról beszélt az uraknak az asztalhoz támaszkodván, hogy miként engedi egymásnak a két nagy bakot, a törököt és a németet. Ezt követően meséli el aztán Heltai a segesvári disputa ismert történetét, amely azt sugallja, hogy a magyarok érdekeit okosan védelmezni akaró királyt „a piléses darabantok” hiába akarták korlátozni nemes szándékában, ő képes volt megmenteni az evangéliumi igazság egyik első bajnokának az életét. Ilyen politika örököse tehát az a János Zsigmond, akinek nagyságát Heltai nem győzi magasztalni. Ritoók Zsigmondné⁵⁷ érvelését követve beilleszthetjük ebbe a sorba az 1569 novemberében Abrudbányán Karádi Pál gondozásában megjelent Balassi Menyhárt árultatásáról írott komédiát is. Értelmezése szerint Karádi azért figyelt fel erre a – talán már a nagyváradi hitvita hallgatósága között kézen-közön terjedő – munkára, mert az jól példázza, hogy milyen sors jut osztályrészül azoknak, akik elárulják Istentől rendelt fejedelmüket. A *Refutatio scripti Petri Melii* címerversére emlékeztető ajánlásban Karádi konkrétan is megfogalmazza, miért is vállalkozott a mű kinyomtatására: „Egyért azért, mert eleitül fogván, amint az magyarországi krónika bizonyítja, egész Magyarország a sok pártolásért, árultatásért és idegen fejedelmeknek választásáért pusztula, vesze és romla, megutálván az új tulajdon és természet szerént való kegyelmes fejedelmeket...”⁵⁸ A Partiumba és a Hódoltságra induló antitrinitárius prédikátor tehát az Istentől rendelt és az ő ügyüket támogató nemzeti fejedelemhez való hűségre biztat, s arra, hogy „ne játszunk se Istenünkkel, se hitünkkel, se fejedelmünkkel, kiket az isten az új székiben és tisztiben helyheztetett ez földön...” Ritoókné arra is rámutat, hogy mindez akkor történt, amikor az összeesküvéssel vádolt Balassi Jánost és Dobó Istvánt Miksa a rendek közbenjárása ellenére börtönben tartotta, „és az egész országra ránehezedett a mi problémáinkat meg nem értő, idegen uralkodó sötét árnyéka”.

Az 1569–1571 között megjelent antitrinitárius művek tehát elmélyítik és kiteljesítik, illetőleg az antitrinitarizmus jegyében áthangolják a János Zsigmond legitimációjának szolgálatába állított korábbi argumentumokat, ám megjelenik egy roppant fontos új mozzanat is. Ebben az időszakban kezdi ugyanis hangoztatni az uralkodó és környezete, hogy az igazság keresésében ennyire élen járó dinasztia, illetőleg ország nemzetközi faladatvállalásra is képes. A *Refutatio scripti Georgi Maioris* Csáky Mihály kancellárhoz intézett ajánlásában⁵⁹ Dávid és Biandrata úgy mutatják be mozgalmukat, mint amely megismétli és beteljesíti mindazt, ami Luther idejében történt, illetve elkezdődött. A váradi hitvita jegyzőkönyvének befejező részében a király arra tesz javaslatot, hogy birodalma legyen a színhelye egy olyan nemzetközi összejövetelnek, amely kinyilatkoztatná az igazságot: „Sőt eszt kívánnók, hogy más országból is fő tudós emberek eljőnnének, bátor ugyan Béza őmaga is, avagy Simlerus, hogy az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoztatnék.”⁶⁰ Ennek a későbbiekben majd Palaeologus és Enyedi György tollán is megfogalmazódó küldetésstudatnak e korai időszakból származó legérdekesebb dokumentuma a *De falsa et vera* című mű egy olyan példánya, amelyben a János Zsigmondhoz címzett ajánlás után hozzákötött üres lapokra egy

nyomtatványt utánzó 18. századi kéz egy újabb, 1570-re datált címlapot és ajánlást írt be *Dominæ Elisabethæ, Serenissimæ Reginae Britanniae, Franciæ, Hyberniæque* címmel. Jelenlegi ismereteink alapján nem dönthető el, hogy egy újabb, esetleg nagyon kis példányszámban történő kiadás elé írott ajánlásról van-e szó, vagy nyomtatásban meg nem jelent, csupán kéziratban eljuttatott szövegről, amelyet később, a 18. században másoltak csak be az 1568-as kiadás egyik példányába. Az ajánlás szövege⁶¹ ugyanakkor teljesen hitelesnek látszik, egyetlen anakronizmust sem tartalmaz. Megfogalmazói az unitáriusokra szórt rágalmak ellen védekeznek, majd úgy mutatják be magukat, mint akik a római Antikrisztus ellen a legkövetkezetesebben küzdenek, s akik a filozófus püspökök tévtanainak radikális elutasításával megteremthetik a protestánsok egységének teológiai alapjait is. Kilátásba helyezik, hogy további műveiket is a királynőnek ajánlják, amelyek közül az egyik a tartalmára tett utalásokból kikövetkeztethetően *Aconcio De Satanae stratagematibus* című munkájának Johann Sommer által készített aktualizáló átdolgozása lehetett. A királynő magasztalása átmegegy testvérenek, a korán elhunyt VI. Eduárdnak a dicséretébe, akivel párhuzamba állítják Erdély mostani uralkodóját, János Zsigmondot, hiszen mindketten az üldözött protestánsok menedékhelyévé tették országukat.

Megkerülhetetlen persze feltennünk azt a kérdést, hogy mi történt János Zsigmond uralkodásának utolsó két esztendejében a valláspolitikai gyakorlatában. Bár dolgozatunk korábbi részében úgy fogalmaztunk, hogy ez a politika a protestantizmus felvételétől kezdődően a fejedelem haláláig változatlan volt, arról azonban nincs szó, hogy ne részesítette volna előnyben az unitáriusokat. Láthattuk, hogy a minden protestáns felekezetnek továbbra is teret adó politika már önmagában is az unitáriusok koncepciójának diadala volt, s az sem vitatható, hogy az ország életét irányító testületekben és intézményekben megnőtt az unitáriusok súlya és jelentősége. Legalább ennyire fontos azonban azt hangsúlyoznunk, hogy nem került sor formálisan és nyíltan is megkülönböztető intézkedésekre sem a reformátusok, sem a szász evangélikusok ellenében. Bizonyára megfogalmazódhattak például Dávid Ferenc környezetében tervek arra, hogy miképpen lehetne a szászok között is terjeszteni az unitárius tanításokat, de nem tudunk semmiféle látványos és/vagy erőszakos fellépésről.⁶² Roppant jellemzőnek tarthatjuk, hogy valamiféle diszkriminációra utaló adat még János Zsigmond 1568 februári brassói látogatásához – tehát az uralkodó unitáriussá lételét egyértelműen megelőző időponthoz – kötődik, amikor is a szász forrás szerint a királlyal együtt érkező Dávid Ferenc egy prédikációt tartott, majd kijárta, hogy a Wurmloch település papjára kirótt büntetést a király elengedje, azzal a feltétellel, hogy az illető szakramentárius lesz. Ezt követően olvashatunk arról, hogy a dékán szükségesnek tartotta levélben figyelmeztetni a papokat: óvakodjanak Biandrata és Dávid antitrinitárius eretnekességétől.⁶³ A fejedelem már bizonyosan unitárius korszakából csupán egy 1569-ből származó zsinati határozat utal egy feltételezhető veszélyeztetettségre. Ebben azt olvashatjuk, hogy egy bizonyos Franciscus Hungarus és Stephanus Jordan Clausenburgenis értesítette őket: Dávid Ferenc egy különleges levelet erőszakolt ki a fejedelemtől. Ez arra kényszerítene a szász papokat, hogy álljanak ki vele német nyelven hitvitára. Ha valóban így van – mondják –, el kell kerülni a nyilvános vitát, s írásban kell vitat-

kozni.⁶⁴ A szász zsinatok persze nem mulasztják majd el a későbbiekben sem elítélni az ariánusnak nevezett eretnekséget, de itt valójában megelőző, s történeti léptékkal mérve köztudottan sikeres megelőző intézkedésekről van szó.

Ugyanezt mondhatjuk el a reformátusokról is. Köztudott, hogy a Partiumban hatalmas támogatói és patrónusai is voltak ennek a felekezetnek, s a folyton változó és érzékeny politikai helyzetben János Zsigmondnak egyáltalán nem állt érdekében, hogy korlátozó, még kevésbé, hogy drasztikusan korlátozó intézkedésekkel elidegenítse magától őket. Mint az úgynevezett cenzúra-rendeletéről írott tanulmányban megkíséreltük bizonyítani,⁶⁵ nem hozott egyoldalú intézkedést nyomdájuk korlátozására sem, s a Csáky Mihály tollából ránk marad intő levél kizárólag az ország nyugalmát veszélyeztető rágalmozó irományok terjesztésének megfékezését célozta.

Ugyanez mondható el az országgyűlési határozatokról is. Születik ugyan egy korlátozó határozat 1570 januárjában Medgyesen, ám még soha senkinek sem jutott eszébe, hogy ezt az evangélikusokra vagy a reformátusokra vonatkoztassa. Szövege ugyanis a következő:

„Az mostan támadott eretnekségek és azok indítói megbüntetése felől felséged kegyelmes válaszáat megiszolgáljuk felségednek, hogy felséged legelőször megtekintvén az úristennek tisztességét és az felséged fejedelmi méltóságát, efféle káromlásokat és eretnekségeket nem szenved országában, hanem végére menvén, mind authorit, mind hirdetőit megakarja büntetni, hogy az úristennek ennél nagyobb haragja is reánk ne szálljon.”⁶⁶

Mint másutt megpróbáltam bizonyítani,⁶⁷ az újabban keletkezett eretnekségről beszélő szöveg nem vonatkozhat megállapodott felekezetekre vagy a régebb óta jelen lévő irányzatokra, s a legvalószínűbbnek az látszik, az akkortájt főleg Kolozsvárott jelentkező anabaptisztikus-spiritualisztikus eszmék hirdetői ellen irányul, akikkel Heltai Gáspárnak ebben az időben megjelent imádságos könyve is hevesen vitatkozik.⁶⁸ Itt is az ország nyugalmának megőrzéséről van tehát szó, amint akarva-akaratlan ezt sugallja az a Forgách Ferenc is, aki – mint mondtuk – szívből gyűlölte a szentháromság-tagadókat, s aki a legnagyobb teológiai képtelenségeket állítva számol be az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlés során lezajlott vitákról. Ő sem ejt egy szót sem a fejedelem zsarnokoskodásáról, csupán a következőket állítja: „A vallás dolgában sokat vitáztak. Azt követelte, hogy eljárhasson azok ellen, akik az arianizmust káromolni merészelik; ehhez valamennyi rend, de kiváltképpen a nemesség és a főurak megtagadták hozzájárulásukat.”⁶⁹ Ismét csak a káromlások megakadályozására irányuló törekvésről van tehát szó, ami persze nem járt sikerrel, megvalósult viszont az 1568-as tordai végzés olyan kiegészítése, amely pontosította a püspökök hatáskörét és feladatait:

„Miért hogy Krisztus urunk parancsolja, hogy először az isten országát és annak igazságát keressük az isten igejének praedicálása és hallgatása felől végeztetett, hogy a mint ennek előtte is felséged országaival elvégezte, hogy az Isten igéje mindenütt szabadon praedicáltassék, az confessióért senki meg ne bántassék se praedikator se hallgatók, de ha valamely minister criminalis excessusba taláztatik azt a superintendentens megitélhessen, minden functiojától priválhassa, az után ez országból ki özetessék.”⁷⁰

Nincs szó tehát sem a zsarnokoskodásról, sem a szörszálhasogató teológiai vitákba való elmerülésről még életének utolsó szakaszában sem, s ez figyelmessé tehet bennünket arra, hogy talán a korábbi időszakra is elrajzolta valamelyest a róla alkotott képet az *uralkodók esetében szokatlan teológiai érdeklődés és a lantjáték együttes hangsúlyozása*. Legyen szabad befejezésül tehát egy olyan mozzanatra utalni, amelyre éppen ennek következtében nem figyeltek fel a portréját megrajzolók. Veress Endrénél vagy Szentmártoni Kálmánnál szerepel ugyan, hogy ifjúkorától kezdődően nagy érdeklődést mutatott a történelem iránt, ám két elfeledett adat fényében talán többről beszélhetünk itt, mint történeti érdeklődésről. Egyfelől feledésbe merült, hogy a szebeni szász Michael Siegler a korban kéziratban maradt, s majd csak Bél Mátyás által kiadott *Chronologiae rerum Hungaricarum, Transsylvanicarum et vicinarum regionum libri duo* című munkájának van egy olyan változata is, amelyet a szerző még nem Báthory István fejedelemnek ajánlott, hanem jóval korábban, 1563-ban II. János választott királynak.⁷¹ Az ajánlás befejező része Dávid Ferenc ez idő tájt írott szövegeihez hasonlóan kéri az uralkodót, hogy továbbra is védelmezze és kormányozza a hazát és az egyházakat (*patriam et ecclesias in patria protegat atque gubernet*), ám ezt megelőzően egy kis *ars historica*-értekezést olvashatunk, amely arról szól, hogy szabályok és példák segítségével taníthatók meg az emberek a jó erkölcsökre, s a példákkal élő történetírás e tekintetben a leghatékonyabb. Az ajánlás úgy méltatja János Zsigmondot, mint aki Nagy Sándorhoz és Scipióhoz hasonlíthatóan jártas a történelemben, s ezért bizonyára kedvelteli az ő – Siegler – művecskéjének tanulmányozásában is. Érdemes ezt együtt látnunk azzal, hogy a tanulmányunk elején idézett Forgách Ferenc nem volt mindig János Zsigmond ádáz ellenfele, s hogy 1567-ben már kész történetírói elképzelések birtokában hagyta el Páduán keresztül Miksa császárt, hogy aztán a következő esztendőben megérkezzen János Zsigmond gyulafehérvári udvarába. Azt is tudjuk róla, hogy amikor egy esztendő múlva újra Itáliába ment, Raguzában lemásoltatta Tubero történeti munkáját, és elküldte János Zsigmondnak. Később újra visszatért Erdélybe, s bár lehet, hogy ekkor már nagyon idegenkedett a fejedelmet körülvevő eretnek kompániától, úgy látszik, ez nem volt akadálya annak, hogy felújítsa korábbi tervét Gian Michele Bruto meghívására. 1571 márciusából van adatunk arra, hogy a Padovában tartózkodó Kovacsóczy Farkas segítségével megismételte a korábban még Magyarországra, most pedig immár Erdélybe szóló invitációt.⁷² Mint tudjuk, újabb három évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Bruto belekezdjen a feladatba, Bonfini művének befejezésébe; de most azt hangsúlyozzuk, talán ez a késedelem is szerepet játszott abban, hogy elfelejtődött: a meghívás előkészületei még János Zsigmond alatt történtek meg, s az iménti adatsor lehetővé teszi, hogy e tekintetben folyamatosságot lássunk a két uralkodó elképzelései között. Nem abszurd tehát arra gondolnunk, hogy már János Zsigmond erőfeszítéseket tett arra, hogy egy nagy műben mutassa be, hogy dinasztiája, illetőleg a keleti országrész a középkori magyar királyság törvényes örököse és folytatója.

Jegyzetek

- ¹ Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról. In: *Humanista történetírók*. Kiad. Kulcsár Péter. Budapest, 1977. 982–985. d o.
- ² *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*. Ford. Nagyillés János. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Balázs Mihály. Budapest–Kölozsvár, 2003. 85–86. o.
- ³ Sebestyén Mihály: *Erdélyi fejedelmek*. Marosvásárhely, 1994. 7. o.
- ⁴ Idézi Mohay Tamás: Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula*, 2001, újra közölve: *Keresztény Magvető*, 111 (2005). 129. o.
- ⁵ Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Budapest, 1999. 102. o.
- ⁶ Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000. 116. o. Uő: Magyarország Mohács után: az útkeresés évszázada (1526–1606). In: *Magyarország története*. Főszerk. Romsics Ignác. Budapest, 2007. /Akadémiai kézikönyvek./ 345. o.
- ⁷ Lásd szócikkét a Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban (3. 415–418. o.) és Politikusportrék János Zsigmond udvarából című tanulmányát in Horn Ildikó: *Tündérszág útvesztői*. Budapest, 2005. 9–87. o. Elsősorban az utóbbi tanulmány 16. jegyzete látszik utalni arra, hogy a szerző a megszokottnál kihegyezettebben figyel a felekezeti hovatartozásban bekövetkezett változásokra is: „A Báthory-fivéreket egyes történészek gyakran János Zsigmond ellenzékeként ábrázolják, eltérő vallásokkal és Báthory István bécsi fogva tartásának okaival, illetve utözöngéivel magyarázva ellentétüket. Azonban csak átmeneti kegyvesztésről van szó, legalábbis Báthory Kristóf esetében, akit hamarosan ott látunk minden fontos eseményen, rangban rögtön Csáky és az udvarmester után következőre.”
- ⁸ Veress Endre: *Izabella királyné (1519–1559)*. H. n., 1901. 428. o.
- ⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 1540-1699*. 1. köt. Szerk. Szilágyi Sándor. 1877. o. (A továbbiakban: EOE)
- ¹⁰ Katalin Péter: Tolerance and intolerance in sixteenth century Hungary. In: *Tolerance and intolerance in the European Reformation*. Eds. Grell, Ode Peter – Scribner, Bob. Cambridge, 1996. 249–260. o. Magyarul: Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon. *Egyháztörténeti Szemle*, VII (2006). 73–83. o. Legutóbb: Péter Katalin: *Reformáció: Kényszer vagy választás?* Budapest, 2004. /Európai Iskola./
- ¹¹ Szelestei N. László: Váradi könyvbejegyzések a 16. század végéről. „Mielz valt mesure que ne fait estultie”. A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére. Szerk. Bartók István et al. Budapest, 2008. 346. o.
- ¹² *Apologia pro catholica fide et doctrina de virtate corporis Christi Jesu in eucharista, de caeterisque sacramentis, liturgiae item, seu missae sacrificio, ac aliis fere omnibus, que hoc seculo controvertuntur, Cracoviae, 1559*. RMK 3. köt. 265. o.
- ¹³ Erről lásd Gyulai Éva: Farkas vagy egyszarvú? (Politika és presztizs megjelenése a Szapolyai-címer változataiban). In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József et al. Miskolc, 2004. /Studia Miskolcinsula 5./ 91–124. o.
- ¹⁴ „*In arma Illustrissimi principis Sigismundi Joannis Hungariae filii
Cornibus admotis ex una Delia parte
Ex alia cingunt sydera clara lupum.
Ipsa mihi suadent tranquillam sydera pacem,
Aetheris veluti pax solet esse locis
Quodque meum regnum non concidit arte luporum,
Acceptum refero, qui regit astra, deo.*”
- ¹⁵ „*In arma eiusdem
Infans Rex fueram claris genitoribus ortus
Sed mihi dens unguis nocuerunt cornue cauda:
Cauda vorantis me serpentis densque lupinus
Delia confixit me cornibus, unguibus ales.
Quatuor ista nocent: fraus, haeresis, hostis, amicus.*”
- ¹⁶ Kevés a forrásunk ahhoz, hogy egyedül Erasmus tartós hatását hozzuk fel magyarázatul. Az mindenestre fontos mozzanat, hogy az *Institutio principis christianinae* fenmaradt egy olyan példánya, amelyben a következő possessor-bejegyzés olvasható: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae”. Lásd erről Barlay Ö. Szabolcsnak a modern magyar fordításhoz írott utószavát: Rotterdami Erasmus: *A keresztény fejedelem neveltetése*. Budapest, 1987. 151–152. o.

- ¹⁷ Pirnát Antal: A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejéig. *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Budapest, 1987. 25–29. o.
- ¹⁸ Sieglér, Michael: Chronologiae rerum Hungaricarum Transsylvanicarum et vicinarum regionum libri duo. In: *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella...* Vol. 1. Ed. Matthias Bel. Posonii, 1735. 81–82. o.
- ¹⁹ RMNY 127.
- ²⁰ Lásd RMNY 189.
- ²¹ Marczali Henrik: Regesták külföldi levéltárakból. *Történelmi Tár*, 1878. 471–472. o.
- ²² Szentmártoni Kálmán: Gromo, János Zsigmond kapitánya új megvilágításban. In: *Keresztény Magvető*, LXIX (1937). 170. o.
- ²³ Gromo, Giovanandrea: *Compendium di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso regno*. (A továbbiakban: *Compendium*.) Magyarul Tima Renáta fordításában in: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak*. Szerk. Takács Péter. Debrecen, 2000. /Erdélytörténeti Könyvek 3./ 46. o.
- ²⁴ *Compendium*, 46. o.
- ²⁵ Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századról*. Budapest, 1996. 129–130. o.
- ²⁶ A magyar tanácsosok mondott nyilatkozatában pontosan ez áll: „De religione nomine domini sui factum responsum sacratissima maiestas vestra clementi animo accipere dignetur.” Ferdinánd Biandratának adott válasza 1563. szeptember 22-én így fogalmaz: „...Illustrissimus dux... debebit cavere et polliceri... quod non modo ipse constanter in catholica religione persistet, sed etiam conjugem in ea permanere sinet, ac liberis deo dante ex se descensuros educabit, eandemque religionem itidem apud subditos suos, in quantum fieri potest, promvebit et manutenebit.” Közölve: *Történelmi Lapok*, 1575. 842., 887. o. A kérdést érinti Oborni Teréz tanulmánya: A bécsi udvar tervei Erdély visszaszerzésére 1557–1563. *Történelmi Szemle*, XLV (2003). 109–127. o.
- ²⁷ Magyar fordításban közölve: *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „költők virágokertje”*. Vál. és ford. Tóth István. Budapest, 2001. Egyáltalán nem bizonyos persze, hogy maga az uralkodó is így értelmezte az eseményeket. Nem követendő tehát Szentmártoni Kálmán (*János Zsigmond fejedelem*. Budapest, 1935. 191. o.) eljárása, aki Borsos Sebestyén jóval későbbi krónikáját idézve az írja, hogy 1564 késő őszén János Zsigmond hadi sikerektől eltelve és jó egészségben tért vissza Erdélybe, „az úr Istent dicsérvén és magasztalván. Mert ő a fejevári monostorból a bálványokat mind kirontotta vala, kiért a hatalmas Isten az ő hadakozását jó szerencsésé tette vala”. Borsos Sebestyén krónikáját lásd: *Erdélyi Történelmi Adatok*. 1. köt. Kiad. Mikó Imre. 1855. 1–37. o.
- ²⁸ Második János... török császárhoz menetele. 129. o. In: *Zay Ferenc: János király árultatása. Kis Péter: Magyarázat. [Bánffy György:] Második János... török császárhoz menetele*. Szerk. Bessenyei József. Budapest, 1993. A műnek újabban előkerült másolatáról Latzkovits Miklós készít a szerzőség kérdését is felvető tanulmányt.
- ²⁹ EOE, 2. 231–232. o.
- ³⁰ EOE, 2. 289. o.
- ³¹ EOE, 2. 302–303. o.
- ³² Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön.” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest, 2002. 51–73. o. Valamelyest módosított változa csaknem azonos címmel a *Felekezeti és fikció – Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról* című kötetben olvasható (Budapest, 2006. 11–36. o.). Rövidített változata jegyzetek nélkül: *Umanesimo europeo – tolleranza religiosa nella Transsilvania del XVI secolo*. In: *Annuario 2002–2004. Conferenze e convegni*. Ed. László Csorba – Asztrik Várszegi. Roma, 2005. /Accademia d'Ungheria in Roma – Istituto Storico „Fraknoi”./ 15–20. o.
- ³³ EOE, 2. 341., 343. o.
- ³⁴ EOE, 2. 374. o.
- ³⁵ EOE, 2. 326–327. o.
- ³⁶ Mint Mohay Tamás bebizonyította, ez is a Cserey Farkas környezetében, 1780 tájban született mítosz része volt. Lásd a 4. jegyzetben idézett tanulmányt.
- ³⁷ RMNY 215.
- ³⁸ RMNY 220.
- ³⁹ Lás minderről: Antal Pirnát: *Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Biandrata. Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento*. Ed. Tibor Klaniczay. Budapest, 1975. 361–371.o.

- ⁴⁰ Modern kiadása: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Kiad. Kiss Áron. Budapest, 1881. 466–470. o. (A továbbiakban: *Református zsinatok*.)
- ⁴¹ *Református zsinatok*, 655. o.
- ⁴² Lásd RMNY 231.
- ⁴³ „Lingua, genus, pietas eadem, clementia rara,
Inque tuo natus Regia Buda throno.”
- ⁴⁴ A versezetek közül a Rövid magyarázatban megjelentet, továbbá a Sommer által írt sírverset magyar fordításban közli Tóth István: *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: „költők virágoskertje”*. Budapest, 2001. 87., 91–92. o.
- ⁴⁵ RMNY 270.
- ⁴⁶ Simén Domokos: János Zsigmond valláspolitikája. *Keresztény Magvető*, 1993. 15–23. o.
- ⁴⁷ Lásd a 4. jegyzetben idézett tanulmányt.
- ⁴⁸ Gondolatmenetünk nagy mértékben támaszkodik Jakó Klára összegzésére: Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*. Szeged, 1999. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1./ 5–9. o. /Erdélyi Könyvesházak 1. köt./
- ⁴⁹ Szenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)*. Ed. Vásárhelyi Judit. Budapest, 1975. /Régi Magyar Próza Emlékek 4./ 89. o.
- ⁵⁰ Szamosközy István *történeti maradványai*. Kiad. Szilágyi Sándor. Budapest, 1876. /Monumenta Hungariae Historiae XXI./ 112. o.
- ⁵¹ „Habemus typographum plane nostrum, et Serenissimum Principem, qui audire omnia et iusto iudicio persequi velit... Orate quaeso Dominum, ut hunc Serenissimum Principem saltem nobis custodiat, si tamen erit voluntas ipsius.” Stanisław Lubieniecki: *Historia reformationis polonicae*. Freistadii, 1685. 230. o. (Faksimile kiadás: Varsó, 1968.) Lásd még: Kanyaró Ferencz: Mikor lett János Zsigmond fejedelem unitáriussá? *Keresztény Magvető*, XXXIV (1899). 258–262. o. Szentmártoni Kálmán: *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza*. Císur-Székelykeresztúr, 1934, 320–321. o.
- ⁵² RMNY, 269.
- ⁵³ Borsa Gedeon: 16. századi magyar nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle*, 96 (1976). 43–44. o.
- ⁵⁴ Dávid Ferenc: *Az egy Atya Istennek*. Ccc2v. (RMNY, 304.)
- ⁵⁵ *A nagyváradi disputatio*. Kiad. Nagy Lajos – Simén Domokos. Kolozsvár, 1870. 130–131. o.
- ⁵⁶ *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. Sajtó alá rendezte és a szöveget gondozta Kőszeghy Péter. Budapest, 1979. 97. o.
- ⁵⁷ Ritoók Zsigmondné: A Balassi comoedia és Karádi Pál. *Keresztény Magvető*, 86 (1980). 34–44. o.
- ⁵⁸ RMDE, 1. 632 o. (RMNY 260.)
- ⁵⁹ RMNY 272.
- ⁶⁰ *A nagyváradi disputatio*, 168–169. o.
- ⁶¹ Modern kiadása: Mihály Balázs: About a copy of *De falsa et vera unius Dei cognitione*. Additional data to the history of the English connections of the Antitrinitarians of Transylvania. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. XLVII (2003). 62–64. o. Magyar fordítás: *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. [A *De falsa et vera unius Dei... cognitione...* című mű magyar fordítása.] A fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály. Kolozsvár, 2002. /Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 2./ 34–36. o. *Keresztény Magvető* 109 (2003). 31–34. o.
- ⁶² Bizonyára ezzel is összefügg, hogy a 17–18. századi szász történetírásban nem mindenki ismételteti azt a Forgách Ferenctől eredő vádat, hogy János Zsigmond alatt csak az ariánusok juthattak magasabb hivatalokhoz. Többen mentetik őt s a pestises eretnekséget teljes egészében Biandrata nyakába varrják. Ennek érdekes példája Christian Zigler költeménye, amely a kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárában található. Jelzete: Mss. 568. f. 106.
- ⁶³ U. S. des Dechanten Nicolai Fuxius Einladung zur Sitzung am 6. Febr. in Kronstadt zur Beratung des Empfanges des nach Kronstadt kommenden Königs Johannes II. Helthvin 4. Febr. 1568. In: *Quellen*, 2002. 35–36. o. Szövege magyarul közölve: Sebes Pál: János Zsigmond látogatása Brassóban 1568-ban. *Keresztény Magvető*, 81 (1975). 235–236. o.
- ⁶⁴ Acta et decreta synodi pastorum saxoniorum... ad diem 29. Novembris 1569. Teutsch: *Urkundenbuch*. 115–116. o.
- ⁶⁵ János Zsigmond fejedelem és a cenzúra. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*.

Kolozsvár, 1996. 25–37. o. Németül: Antitrinitarismus und die Zensur in Siebenbürgen in den 1570er Jahren. In: *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen verbotene und verfolgte Bücher*. Hrsg. József Jankovics – S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. /*Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, 18./ *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. /*Humanizmus és reformáció* 25./ 23–33. o.

⁶⁶ EOE, 2. 368. o.

⁶⁷ *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*. Budapest, 2005. /*Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok* 8./ 15–18. o.

⁶⁸ *Heltai Gáspár imádságoskönyve (1570–1571)*, bevezető tanulmánnyal közléteszi Balázs Mihály. Kolozsvár, 2006. /*Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai*, 5./

⁶⁹ *Humanista történetírók*. Kiad. Kulcsár Péter. Budapest, 1977. 979. o.

⁷⁰ EOE, 2. 374. o.

⁷¹ Lásd Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI-XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Budapest, 1975. 153-157. o. A két változat eltéréseiről újabban Katona Tünde írt megjelenés előtt álló tanulmányt.

⁷² A fentiek megfogalmazásánál Bartoniek Emma idézett műve mellett (222–225. o.) Pirnát Antai Egy humanista kör kialakulása című kiadatlan kéziratos tanulmányára támaszkodtunk.